श्रेष्ठी-देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धारे, ग्रन्थाङ्कः ३८

बृहद्गच्छीयश्रीमद्रत्नशेखरसूरिसूत्रितः स्वोपज्ञवृत्तियुतः

Ratna Sekharasuri // Sri gunasthanakramarohah /

श्रीगुणस्थानक्रमारोहः

मुद्रयिता-अस्यैकः कार्यवाहकः, शाह-नगीनभाई घेलाभाई झवेरी-मोहमयीवास्तव्यः

मुद्रिता 'लुहाणामित्र' मुद्रणाधिपतिर्विठ्ठलभाई आशाराम,ठक्कर.शियापुरा-वीरक्षेत्रे.ता.१-६-१६.

वीरसँव्वत् २४४२, विक्रमसँव्वत् १९७२, इस्वाब्द् १९१६.

प्रति ७५०

पण्यं २ [redacted] R. 2-0-0

॥ श्रीजिनाय नमः ॥

॥ अथ श्रीगुणस्थानक्रमारोहवृत्तिः प्रारभ्यते ॥

(कर्त्ता श्रीरत्नशेखरसूरिः)

अर्हत्पदं हृदि ध्यात्वा, गुणस्थानविचारिणाम्। अनुष्टुभामियं वृत्ति–र्लिख्यते अवचूर्णिवत् ॥ १ ॥ तत्रादौ मङ्गलार्थमभीष्टदैवतनमस्कारसम्बन्धाविर्भावकमाद्यपद्यमाह—

गुणस्थानक्रमारोह–हतमोहं जिनेश्वरम्। नमस्कृत्य गुणस्थान–स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ॥ १ ॥

व्याख्या—यत्र यत्र पूर्वाप्राप्तगुणविशेषाविर्भावो भवति तत्तद्गुणस्थानमित्युच्यते, तानि गुणस्थानानि, तेषां स्वरूपं, किञ्चिद्–अल्पमात्रमुच्यत इति सम्बन्धः. किं कृत्वा ? 'नमस्कृत्य' प्रणिपत्य 'जिनेश्वरं' श्रीसर्वज्ञं, कथंभूतं ? 'गुणस्थानक्रमारोहहतमोहं' गुणस्थानानां क्रमो गुणस्थानक्रमः, गुणस्थानक्रमेणारोहणं गुणस्थानक्रमारोहः, गुणस्थानक्रमारोहेण–क्षपकश्रेण्यारोहलक्षणेन हतो ॥ १ ॥

१ देवता प्र० । २ नमस्कारस्य प्र० । ३ आरोहणं प्र० । ४ रोहणेन प्र० ।

मोहो येन स तथा तं गुणस्थानक्रमारोहहतमोहं, क्षपकश्रेण्यारोहक्रमेणैव मोहो हन्यते, यदाह वाचकमुख्यः—"पूर्वं करोत्यनन्तानुबन्धिनाम्नां क्षयं कषायाणाम् । मिथ्यात्वमोहगहनं, क्षपयति सम्यक्त्वमिथ्यात्वम् ॥ १ ॥ सम्यक्त्वमोहनीयं, क्षपयत्यष्टावतः कषायांश्च । क्षपयति ततो नपुंसक-वेदं स्त्रीमेदमथ तस्मात् ॥ २ ॥ हास्यादि ततः षट्कं, क्षपयति तस्माच्च पुरुषवेदमपि । संज्वलनानपि हत्वा, प्राप्नोत्यथ वीतरागत्वम् ॥ ३ ॥ " आह—ननु हतमोहमित्यत्रोक्तं, न ह्येकस्यैव मोहस्य घातेन जिनेश्वरत्वमुपपद्यते, किन्तु ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणामपि घाते जिनेश्वरत्वं स्यात् तत्कथमिति, अत्रोच्यते—अष्टस्वपि कर्मसु मोहस्यैव प्राधान्यं, यतः*—"अक्खाण रसणी कम्माण मोहणी तह वयाण बंभवयं । गुत्तीण य मणगुत्ती, चउरो दुक्खेण जिप्पंति ॥१॥" मोहे हते शेषकर्माणि सुखहतान्येव, यदागमः×—"जह मत्थयसूईए, हयाए हम्मए तलो । तह कम्माणि हम्मंति, मोहणिज्जे खयं गए ॥१॥" ततो मोहघाते शेषघातिनां घातोऽवश्यंभाव्येवेति न दोषः ॥१॥ अथ चतुर्दशसंख्यानां गुणस्थानकानां नामान्येव श्लोकचतुष्टयेनाह—

चतुर्दशगुणश्रेणि-स्थानकानि तदादिमम् । मिथ्यात्वाख्यं द्वितीयं तु, स्थानं सास्वादनाभिधम् ॥२॥
तृतीयं मिश्रकं तुर्यं, सम्यग्दर्शनमव्रतम् । श्राद्धत्वं पञ्चमं षष्ठं, प्रमत्तश्रमणाभिधम् ॥ ३ ॥ ॥२॥

१ घाते प्र० । * अक्ष्णां रसना कर्मणां मोहनीयं व्रतानां तथा ब्रह्मव्रतम् । गुप्तीनां च मनोगुप्तिः चत्वारि दुःखेन जीयन्ते ॥ १ ॥
× यथा मस्तकसूच्यां हतायां हन्यते तालः । तथा कर्माणि हन्यन्ते, मोहनीये क्षयं गते ॥ १ ॥ २ नामानि प्र० ।

सप्तमं त्वप्रमत्तं चा-पूर्वात्करणमष्टमम् । नवमं चानिवृत्त्याख्यं, दशमं सूक्ष्मलोभकम् ॥ ४ ॥
एकादशं शान्तमोहं, द्वादशं क्षीणमोहकम् । त्रयोदशं सयोग्याख्यमयोग्याख्यं चतुर्दशम् ॥५॥
चतुर्भिः कुलकम्

व्याख्या—इह हि भव्यजीवानां सिद्धिसौधाधिरोहणार्थं गुणश्रेणिरिव निःश्रेणिस्तस्यां च पदन्यासास्पदस्थानीयानि
यानि गुणाद्गुणान्तरप्राप्तिरूपाणि स्थानानि-विश्रामधामानि चतुर्दशसंख्यानि, तेषां नामानि यथा—प्रथमं मिथ्यात्वगुणस्थानकं १,
द्वितीयं सास्वादनगुणस्थानकं २, तृतीयं मिश्रगुणस्थानकं ३, चतुर्थमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकं ४, पञ्चमं देशविरतिगुणस्थानकं ५,
षष्ठं प्रमत्तसंयतगुणस्थानकं ६, सप्तममप्रमत्तसंयतगुणस्थानकं ७, अष्टमं निवृत्तिबादर (अपूर्वकरण) गुणस्थानकं ८, नवमं अनि-
वृत्तिबादरगुणस्थानकं ९, दशमं सूक्ष्मसंपरायगुणस्थानकं १०, एकादशमुपशान्तमोहगुणस्थानकं ११, द्वादशं क्षीणमोहगुणस्था-
नकं १२, त्रयोदशं सयोगिकेवलिगुणस्थानकं १३, चतुर्दशमयोगिकेवलिगुणस्थानक १४ मिति २-३-४-५॥ अथ प्रथमं व्यक्ताव्यक्त-
मिथ्यात्वस्वरूपमाह—

अदेवागुर्वधर्मेषु, या देवगुरुधर्मधीः । तन्मिथ्यात्वं भवेद्व्यक्त-मव्यक्तं मोहलक्षणम् ॥ ६ ॥

व्याख्या—या स्पष्टचैतन्यानां संज्ञिपञ्चेन्द्रियादिजीवानामदेवागुर्वधर्मेषु क्रमेण देवगुरुधर्मबुद्धिः संपद्यते, तद्व्यक्तं मिथ्यात्वं

भवति, उपलक्षणात् —*जीवाइपयत्थेसुं, जिणोवइट्ठेसु जा असद्दहणा । सद्दहणावि अ मिच्छा, विपरीअपरूवणा जा य ॥ १ ॥ संसयकरणं जं चिअ, जो तेसु अणायरो पयत्थेसु । तं पञ्चविहं मिच्छं, तद्दिट्ठी मिच्छदिट्ठी अ ॥ २ ॥ एतत्पञ्चविधमपि मिथ्यात्वं व्यक्तमेव, अथवा—+अभिग्गहिअमणाभि-ग्गहियं तहाभिनिवेसिअं चेव । संसइअमणाभोगं, मिच्छत्तं पंचहा होइ ॥ १ ॥ इत्यत्रापि यदेकमनाभोगिकमिथ्यात्वं तदव्यक्तं, शेषमिथ्यात्वचतुष्टयं तु व्यक्तमेव, तथा—÷दसविहे मिच्छत्ते पन्नत्ते, तंजहा—अधम्मे धम्मसन्ना, धम्मे अधम्मसन्ना, उम्मग्गे[1] मग्गसन्ना, मग्गे उम्मग्गसन्ना, अजीवेसु[2] जीवसन्ना, जीवेसुं[3] अजीवसन्ना, असाहुसु साहुसन्ना, साहुसु असाहुसन्ना, अमुत्तेसु मुत्तसन्ना, मुत्तेसु अमुत्तसन्ना । इत्येवमादिकमपि यन्मिथ्यात्वं तद्व्यक्तमेव, अपरं तु यदनादिकालं यावन्मोहनीयप्रकृतिरूपं मिथ्यात्वं सद्दर्शनरूपात्मगुणाच्छादकं जीवेन सह सदाऽविनाभावि भवति, तदव्यक्तं मिथ्यात्वमिति ॥ ६ ॥ अथ मिथ्यात्वस्य गुणस्थानकत्वमाह—

* जीवादिपदार्थेषु जिनोपदिष्टेषु या अश्रद्धा । श्रद्धाऽपिच मिथ्या, विपरीतप्ररूपणा या च । १ । संशयकरणं यदेव, यस्तेषु अनादरः पदार्थेषु । तत् पञ्चविधं मिथ्यात्वं, तद्दृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च ॥ २ ॥ + आभिग्रहिकमनाभिग्रहिकं तथाऽऽभिनिवेशिकमेव । सांशयिकमनाभोगिकं मिथ्यात्वं पञ्चधा भवति । १ । ÷ दशविधं मिथ्यात्वं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अधर्मे धर्मसंज्ञा १ धर्मे अधर्मसंज्ञा २ उन्मार्गे मार्गसंज्ञा ३ मार्गे उन्मार्गसंज्ञा ४ अजीवेषु जीवसंज्ञा ५ जीवेषु अजीवसंज्ञा ६ असाधुषु साधुसंज्ञा ७ साधुषु असाधुसंज्ञा ८ अमूर्तेषु मूर्तसंज्ञा ९ मूर्तेषु अमूर्तसंज्ञा १०.

१ अमग्ग । प्र० । २ अजीवे । प्र० । ३ जीवे प्र० ।

अनाद्यव्यक्तमिथ्यात्वं, जीवेऽस्त्येव सदा परम् । व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्ति-र्गुणस्थानतयोच्यते ॥ ७ ॥

व्याख्या—अनादि च तदव्यक्तं च अनाद्यव्यक्तं, तच्च तन्मिथ्यात्वं च अनाद्यव्यक्तमिथ्यात्वं 'जीवे' प्राणिनि अव्यवहारराशिवर्तिनि 'सदा' सर्वदाऽप्यस्त्येव, परं व्यक्तमिथ्यात्वस्य—पूर्वोक्तस्वरूपस्य धीर्बुद्धिस्तत्प्राप्तिरेव गुणस्थानतयोच्यत इति। आह—ननु '* सव्वजिअठाण मिच्छे' इति मिथ्यादृष्टौ सर्वाण्यपि जीवस्थानानि लभ्यन्ते, तत्कथं व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिरेव प्रथमगुणस्थानतामाप्नोति ? इत्यत्रोच्यते 'सर्वे भावाः सर्वजीवैः प्राप्तपूर्वा अनन्तशः' इति वचनात् ये प्राप्तव्यक्तमिथ्यात्वबुद्धयो जीवा व्यवहारराशिवर्त्तिनस्त एव प्रथमगुणस्थाने[1] लभ्यन्ते, न त्वव्यवहारराशिवर्तिनः, तेषामव्यक्तमिथ्यात्वस्यैव सद्भावादित्यदोषः[2]॥ ७ ॥ अथ मिथ्यात्वदूषणमाह—

मद्यमोहाद्यथा जीवो, न जानाति हिताहितम् । धर्माधर्मौ न जानाति, तथा मिथ्यात्वमोहितः ॥ ८ ॥

* सर्वजीवस्थानानि मिथ्यात्वे

१ गुणस्थानस्थाः । प्र० । २ अन्ततो निगोदावस्थायामपि तथाभूताव्यक्तस्पर्शमात्रप्रतिपत्तिरविपर्यस्तापि भवति इति मलयगिरिपादाः षडशीतिवृत्तौ । कर्मस्तवविवरणादावप्येवमेवेतिध्येयम् ।

व्याख्या—यथा 'जीवो' मनुष्यादिप्राणी 'मद्यमोहाद्' मदिरोन्मादात् हितं वाऽहितं वा किमपि न जानाति, नष्टचैतन्यवत्, तथा मिथ्यात्वमोहितो जीवो धर्माधर्मौ सम्यग्न जानात्यज्ञानत्वात्, यदाह—मिथ्यात्वेनालीढचित्ता नितान्तं, तत्त्वातत्त्वं जानते नैव जीवाः । किं जात्यन्धाः कुत्रचिद्वस्तुजाते, रम्यारम्यव्यक्तिमासादयेयुः ? ॥ १ ॥ इति ॥ ८ ॥ अथ मिथ्यात्वस्य स्थितिमाह—

अभव्याश्रितमिथ्यात्वे-ऽनाद्यनन्ता स्थितिर्भवेत् । सा भव्याश्रितमिथ्यात्वे-ऽनादिसान्ता पुनर्मता ॥ ९ ॥

व्याख्या—अभव्यजीवानाश्रित्य मिथ्यात्वे-सामान्येनाव्यक्तमिथ्यात्वविषयेऽनाद्यनन्ता स्थितिर्भवति, तथा सैव स्थितिर्भव्यजीवान् पुनराश्रित्यानादिसान्ता पुनर्मता-संमता, यदाह—*मिच्छत्तमभवाणं, तमणाइमणंतयं मुणेयव्वं । भवाणं तु अणाइ, सपज्जवसियं तु मिच्छत्तं ॥१॥" इयं च स्थितिः सामान्येन मिथ्यात्वमाश्रित्य दर्शिता, यदि पुनर्मिथ्यात्वगुणस्थानस्य स्थितिर्विचार्यते तदा अभव्यानाश्रित्य साद्यनन्ता भव्यानाश्रित्य सादिसान्तेति । तदा मिथ्यात्वगुणस्थानस्थो जीवो विंशत्युत्तरशतबन्धप्रायोग्यकर्मप्रकृतीनां मध्यात्तीर्थकृत्कर्माहारकद्वयाबन्धात्सप्तदशोत्तरशतबन्धकः, तथा द्वाविंशत्युत्तरशतोदयप्रायोग्यकर्मप्रकृतीनां मध्यात् मिश्रसम्यक्त्वाहारकद्विकतीर्थकृत्कर्मेतिपञ्चप्रकृतीनामनुदयात्सप्तदशोत्तरशतवेदिता, अष्टचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥ ९ ॥ इति

१ मनुष्यादिकः । प्र० । २ नष्टचैतन्यत्वात् । प्र० । ३ सम्पत्ते । प्र० । * मिथ्यात्वमभव्यानां तदनाद्यनन्तं मुणितव्यम् । भव्यानां त्वनादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वम् ॥ १ ॥

प्रथमं गुणस्थानम् ॥ १ ॥ अथ द्वितीयं-सास्वादनगुणस्थानंमूलकारणभूतौपशमिकसम्यक्त्वस्वरूपमाह—

अनादिकालसंभूत-मिथ्याकर्मोपशान्तितः । स्यादौपशमिकं नाम, जीवे सम्यक्त्वमादितः ॥१०॥

व्याख्या-'जीवे' भव्यजीवविषये 'अनादिकालसंभूतमिथ्याकर्मोपशान्तितो' ऽनादिकालोद्भवमिथ्यात्वकर्मोपशमादादितो ग्रन्थिभेदकरणकालादौपशमिकं नाम सम्यक्त्वं स्यादिति सामान्योऽर्थः, विशेषार्थस्त्वयम्—औपशमिकं सम्यक्त्वं द्विधा, एकमन्तरकरणौपशमिकं, द्वितीयं स्वश्रेणिगतौपशमिकं, तत्रापूर्वकरणेनैव कृतग्रन्थिभेदस्याकृतत्रिपुञ्जीकरणस्य-मिथ्यात्वकर्मपुद्गलराशेरेवाविहिताशुद्धार्द्धशुद्धशुद्धमिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वस्वरूपात्रिपुञ्जस्योदीर्णे मिथ्यात्वे क्षीणेऽनुदीर्णे चाप्राप्तस्य इति, अन्तरकरणान्तर्मुहूर्त्तकालं यावत्सर्वमिथ्यात्वावेदकस्य, अन्तरकरणौपशमिकसम्यक्त्वमेकवारमेव भवति, तथोपशमश्रेणिप्रपन्नस्य मिथ्यात्वानन्तानुबन्धिनामुपशमे सति स्वश्रेणिगतोपशमसम्यक्त्वं भवति, तथा चोच्यते—*अकयतिपुंजो ऊसर-ईलियदवदड्ढरुक्खनाएहिं । अन्तरकरणुवसमिओ, उवसमिओ वा ससेणिगओ ॥ १ ॥ तदेतद् द्विभेदमप्यौपशमिकसम्यक्त्वं सास्वादनोत्पत्तिमूलकारणमिति ॥ १० ॥ अथ सास्वादनस्वरूपं पद्यद्वयेनाह—

एकस्मिन्नुदिते मध्या-च्छान्तानन्तानुबन्धिनाम् । आद्यौपशमिकसम्यक्त्व-शैलमौलेः परि-

१ प्रत्यन्तरे मूलेति नास्ति । २ भव्येति नास्ति । प्र० । ३ सर्वथा । प्र० । * अकृतत्रिपुञ्ज ऊषरेलिकादवदग्धवृक्षज्ञातैः । अन्तरकरणौपशमिक औपशमिको वा स्वश्रेणिगतः । १ ।

च्युतः ॥ ११ ॥ समयादावलीषट्कं, यावन्मिथ्यात्वभूतलम् । नासादयति जीवोऽयं, तावत्सास्वादनो भवेत् ॥ १२ ॥ युग्मम् ॥

व्याख्या—औपशमिकसम्यक्त्ववानयं जीवः शान्तानन्तानुबन्धिनाम् मध्यादेकस्मिन्नपि–क्रोधादावुदीर्णे सति आद्यमौपशमिकसम्यक्त्वं शैलमौलिकल्पम्–गिरिशिखरतुल्यम्, ततः परिच्युतो–भ्रष्टो ‘ यावन्मिथ्यात्वभूतलं नासादयति ’ मिथ्यात्वभूमिमण्डलं न प्राप्नोति तावत्समयादावलीषट्कान्तकालं सास्वादनगुणस्थानवर्त्ती भवति, यदाह +–उवसमअद्धाइ ठिओ, मिच्छमपत्तो तमेव गन्तुमणो । सम्मं आसायन्तो, सासायणमो मुणेयव्वो ॥१॥ आह–ननु व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिरूपस्याद्यस्य मिश्रादीनां च गुणस्थानानामुत्तरोत्तरारोहरूपाणां गुणस्थानत्वं युक्तं, परं सम्यक्त्वात् प्रपातरूपस्य सास्वादनस्य गुणस्थानकत्वं कथमिति, अत्रोच्यते—मिथ्यात्वगुणस्थानमाश्रित्य सास्वादनस्याप्यूद्र्ध्वास्पदारोह एवास्ते (एवास्ति) यतो मिथ्यात्वगुणस्थानमभव्यानामपि भवति, सास्वादनं तु भव्यानामेव, भव्येष्वप्यपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तावशेषसंसाराणामेव, यदाह *अंतोमुहुत्तमित्तंपि, फासियं हुज्ज जेहि सम्मत्तं । तेसिं अवड्ढपुग्गल–परिअट्टो चेव संसारो ॥ १ ॥ इति सास्वादनस्यापि मिथ्यात्वगुणस्थानारोहरूपं गुणस्थानत्वं भवतीत्यदोषः। तथा सास्वादनस्थो जीवो मिथ्यात्वनरकत्रिकैकेन्द्रियादिजातिचतुष्कस्थावरचतुष्कातपहुण्डसेवार्त्तनपुंसकवेदरूपषोडशप्रकृतीनां

+ उपशमाद्धायां स्थितः मिथ्यात्वमप्राप्तः तदेव गन्तुमनाः । सम्यक्त्वमास्वादयन् सास्वादनो ज्ञातव्यः ॥ १ ॥

* अन्तर्मुहुर्त्तमात्रमपि स्पृष्टं भवेद्यैः सम्यक्त्वम् । तेषामपार्धपुद्गलपरावर्त्त एव संसारः । १ ।

बन्धव्यवच्छेदादेकोत्तरशतबन्धकः, तथा सूक्ष्मत्रिकातपमिथ्यात्वोदयव्यवच्छेदान्नरकानुपूर्व्यनुदयाच्चैकादशोत्तरशतवेदयिता, तथा तीर्थकृत्सत्तासंभवात्सप्तचत्वारिंशदधिक(शत)सत्ताको भवति. ॥ १२ ॥ इति द्वितीयं गुणस्थानकम् । अथ तृतीयं मिश्रगुणस्थानकमाह—

मिश्रकर्मोदयाज्जीवे, सम्यग्मिथ्यात्वमिश्रितः। यो भावोऽन्तर्मुहूर्त्तं स्या–त्तन्मिश्रस्थानमुच्यते ॥१३॥

व्याख्या—दर्शनमोहनीय(द्वितीय) प्रकृतिरूपमिश्रकर्मोदयात् ‘ जीवे ’ जीवविषये यः समकालं समरूपतया सम्यक्त्वे मिथ्यात्वे च मिलितो मिश्रितो भावोऽन्तर्मुहूर्त्तं यावद्भवेत्, तन्मिश्रगुणस्थानमुच्यते, यस्तु सम्यक्त्वमिथ्यात्वयोरेकतरे (तरस्मिन्) भावे वर्त्तते, स (न) मिश्रगुणस्थानस्थोने भवति, यतोऽत्र मिश्रत्वमुभयभावयोरेकत्वरूपं जात्यन्तरमेव. ॥ १३ ॥ अत्रोभयभावयोरेकत्वे जात्यन्तरसमुद्भूतिं सदृष्टान्तां श्लोकद्वयेनाह—

जात्यन्तरसमुद्भूति–र्वडवाखरयोर्यथा । गुडदध्नोः समायोगे, रसभेदान्तरं यथा ॥ १४ ॥ तथा धर्मद्वये श्रद्धा, जायते समबुद्धितः । मिश्रोऽसौ भण्यते तस्मा–द्भावो जात्यन्तरात्मकः ॥ १५ ॥

व्याख्या—‘यथा’ येन प्रकारेण वडवाखरयोः समायोगे नाश्वो जायते, न रासभः, किंतु वेसररूपा जात्यन्तरसमुद्भूतिर्भवति; तथा गुडदध्नोः समायोगे न गुडरसो व्यक्तो भवति, न च दधिरसः, किंतु शिखरिणीरूपा रसभेदान्तरसमुद्भूतिर्भवति,

१ तीर्थकृत्कर्मसत्ता (प्र०). २ स्थानस्थो । प्र० । ३ अथो० । प्र० । ४ यथा । प्र० ।

'तथा' तेन प्रकारेण यस्य धर्मद्वये—सर्वज्ञासर्वज्ञप्रणीते समबुद्धितया श्रद्धा जायते, स जात्यन्तरभेदात्मकमिश्रगुणस्थानस्थो भवतीति, यदाह—*जह गुडदहीणि महियाणि, भावसहिआणि हुंति मीसाणि । भुंजंतस्स तहोभय, तद्दिट्ठी मीसदिट्ठी य ॥१॥ ॥१४-१५॥ अथ मिश्रगुणस्थानस्थो जीवो यन्न करोति तदाह—

आयुर्बध्नाति नो जीवो, मिश्रस्थो म्रियते न वा । सद्दृष्टिर्वा कुदृष्टिर्वा, भूत्वा मरणमश्नुते ॥१६॥

व्याख्या—मिश्रस्थो जीवो नायुर्बध्नाति परभवयोग्यायुर्बन्धं न करोति, न च मिश्रस्थो जीवो म्रियते—न मरणमप्याप्नोति, किन्तु सद्दृष्टिर्भूत्वा सम्यग्दृष्टिगुणस्थानमारुह्य म्रियते, 'वा' अथवा, कुदृष्टिर्भूत्वा मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमागत्य म्रियते, न तु मिश्रस्थ एव म्रियते, तथा मिश्रे इव क्षीणमोहे सयोगिनि च वर्त्तमानो जीवो न म्रियते, परेष्वेकादशसु मिथ्यात्वसास्वादनाविरतदेशविरत-प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणनिवृत्तिसूक्ष्मसंपरायोपशान्तमोहायोगिकेवलिरूपेषु गुणस्थानकेषु वर्त्तमानो म्रियते, तथा तेष्वेकादशसु मरणगुणस्थानकेषु मिथ्यात्वसासादनाविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणानि त्रीणि गुणस्थानकानि जीवेन सह परभवमप्यनुयान्ति, न चापराण्यष्टौ गुणस्थानानि, यदाह—÷मीसे खीणे सजोगे, न मरइ अवरेसु मरइगारससु । अविरयमिच्छदुगसमं, परभवमणुजंति नो अट्ठ ॥ १ ॥ १६ ॥ अथ बद्धायुषो मिश्रस्थस्य मृतिं गतिं चाह—

१ समबुद्धितः । प्र० । २ न च । प्र० । *यथा गुडदधिनी मथिते, भावसहिते भवतो मिश्रे । भुञ्जानस्य तथोभयं, तद्दृष्टिर्मिश्रदृष्टिश्च । १ । ३ मरणं प्राप्नोति प्र० ४ अपरे० प्र० । ÷ मिश्रे क्षीणे सयोगिनि, न म्रियते अपरेषु म्रियते एकादशसु । अविरतिमिथ्यात्वद्विकसम्यक्त्वं, परभवमनुयाति न अष्टौ ॥ १ ॥

सम्यग्मिथ्यात्वयोर्मध्ये, ह्यायुर्येनार्जितं पुरा । म्रियते तेन भावेन, गतिं याति तदाश्रिताम् ॥१७॥

व्याख्या—'येन' बद्धायुषा जीवेन मिश्रभावावस्थायाः 'पुरा' पूर्वं 'येन' सम्यक्त्वमिथ्यात्वयोरेकतरेण भावेन कृत्वायुःकर्म बद्धं, स जीवो मिश्रभावमनुभूयापि पुनस्तेनैव भावेन म्रियते, तदाश्रितां गतिं च 'याति' गच्छति । तथा मिश्रगुणस्थानस्थो जीवस्तिर्यक्त्रिकस्त्यानर्द्धित्रिकदुर्भगदुःस्वरानादेयानन्तानुबन्धिमध्याकृतिमध्यसंहननचतुष्कनीचैर्गोत्रोद्योताप्रशस्तविहायोगतिस्त्रीवेदरूपपञ्चविंशतिप्रकृतिबन्धव्यवच्छेदान्मनुष्यदेवायुषोरबन्धाच्च चतुःसप्ततेर्बन्धकः, तथाऽनन्तानुबन्धिस्थावरैकेन्द्रियविकलत्रिकोदयव्यवच्छेदाद्देवमनुष्यतिर्यगानुपूर्व्यनुदयाच्च मिश्रोदयाच्च शतस्य वेदयिता, सप्तचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥१७॥ इति तृतीयं गुणस्थानकम् । अथ चतुर्थमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकं, तत्र प्रथमं सम्यक्त्वप्राप्तिस्वरूपमाह—

यथोक्तेषु च तत्त्वेषु, रुचिर्जीवस्य जायते । निसर्गादुपदेशाद्वा, सम्यक्त्वं हि तदुच्यते ॥१८॥

व्याख्या—'जीवस्य' भव्यस्य संज्ञिपञ्चेन्द्रियप्राणिनो 'यथोक्तेषु' यथावत्सर्ववित्प्रणीतेषु 'तत्त्वेषु' जीवादिपदार्थेषु 'निसर्गात्' पूर्वभवाभ्यासविशेषजनितात्यन्तनैर्मल्यगुणात्मकात्मस्वभावात्, 'उपदेशाद्वा' सद्गुरूपदिष्टशास्त्रश्रवणात् वा या श्रद्धा रुचिरूपा भावना 'जायते' समुत्पद्यते, 'हि' स्फुटं तत्सम्यक्त्वं सम्यक्श्रद्धानलक्षणमुच्यते, यदाह—"रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु, सम्यक्श्रद्धानमुच्यते । जायते तन्निसर्गेण, गुरोरधिगमेन वा ॥१॥" ॥१८॥ अथाविरतसम्यग्दृष्टित्वं यथा स्यात्तथाऽऽह—

१ या यथोक्तेषु प्र० २ तदाह प्र०

द्वितीयानां कषायाणामुदयाद्व्रतवर्जितम् । सम्यक्त्वं केवलं यत्र, तच्चतुर्थं गुणास्पदम् ॥१९॥

व्याख्या—'द्वितीयानां कषायाणां' अप्रत्याख्यानसंज्ञितानां क्रोधादीनामुदयाद्, 'व्रतवर्जितं' विरतिरहितं, अत एव 'केवलं' सम्यक्त्वमात्रं, यत्र भवति, 'तच्चतुर्थं गुणास्पदं' अविरतसम्यग्दृष्टिनामकं गुणस्थानकं भवति, अयमर्थः—यथा कश्चित्पुरुषो न्यायोपपन्नधनभोगविलाससुखसौन्दर्यशालिकुलसमुत्पन्नोऽपि दुरन्तद्यूतादिव्यसनाचीर्णानेकान्यायोत्पादितापराधलब्धराजदण्डखण्डितातिविडम्ब्यमानः(भि)मानश्चण्डदण्डपाशिकैर्विडम्ब्यमानः स्वकं व्यसनजनितं कुत्सितं कर्म विरूपं जानन् स्वकुलसुखसौन्दर्यसंपदमभिलषन्नप्यारक्षकाणां सकाशादुच्छ्वसितुमपि न शक्नोति; तथाऽयं जीवोऽविरतत्वं कुत्सितकर्मकल्पं जानन् विरतिसुखसौन्दर्यमभिलषन्नपि आरक्षककल्पद्वितीयकषायाणां सकाशाद् व्रतोत्साहमपि कर्तुं न शक्नोति, अविरतसम्यग्दृष्टित्वमनुभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ चतुर्थगुणस्थानकस्थितिमाह—

उत्कृष्टाऽस्य त्रयस्त्रिंश–त्सागरा साधिका स्थितिः । तदर्द्धपुद्गलावर्त्त–भवैर्भव्यैरवाप्यते ॥२०॥

व्याख्या—'अस्य' अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकस्योत्कृष्टा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमाणा सातिरेका भवति, सा च सर्वार्थसिद्ध्यादिविमानस्थितिरूपा मनुष्यायुरधिका ज्ञेया, तथैतत्सम्यक्त्वमर्द्धपुद्गलपरावर्त्तशेषभवैरेवावाप्यते, नान्यैरिति प्रतीतमेव॥२०॥

अथ सम्यग्दृष्टिलक्षणान्याह—

१ ०सेवना० प्र०

कृपाप्रशमसंवेगनिर्वेदास्तिक्यलक्षणाः । गुणा भवन्ति यच्चित्ते, स स्यात्सम्यक्त्वभूषितः ॥२१॥

व्याख्या—दुःखितेषु जन्तुषु दुःखापहारचिन्ता कृपा १, कोपादिकारणेषूत्पन्नेषु[1] तीव्रानुशयाभावः[2] प्रशमः २, सिद्धिसौधाधिरोहसोपानसमानसम्यग्ज्ञानादिसाधनोत्साहलक्षणो मोक्षाभिलाषः संवेगः ३, अत्यन्तकुत्सिततरसंसारचारकनिर्गमद्वारोपमपरमवैराग्यप्रवेशरूपो निर्वेदः ४, श्रीसर्वज्ञप्रणीतसमस्तभावानामस्तित्वनिश्चयचिन्तनमास्तिक्यं ५, तदेते कृपाप्रशमसंवेगनिर्वेदास्तिक्यलक्षणा गुणा यस्य चित्ते भवन्ति, स भव्यजन्तुः सम्यक्त्वालङ्कृतो भवति ॥ २१ ॥

अथ सम्यग्दृष्टिगुणस्थानवर्तिनां गतिमाह—

क्षायोपशमिकी दृष्टिः, स्यान्नरामरसंपदे । क्षायिकी तु भवे तत्र, त्रितुर्ये वा विमुक्तये ॥ २२ ॥

व्याख्या—अत्र जीवपरिणामविशेषरूपं करणमुच्यते, तत्त्रिधा–यथाप्रवृत्तिकरणं, अपूर्वकरणं, अनिवृत्तिकरणं चेति, तत्र गिरिसरिज्जलाभ्यालोड्यमानपाषाणवद् घोलनान्यायेन जीव आयुर्वर्जकर्माणि किञ्चिदूनैककोटाकोटिसागरस्थितिकानि कुर्वन् येनाध्यवसायविशेषेण ग्रन्थिदेशं यावदायाति तद्यथाप्रवृत्तिकरणमुच्यते १। तथा येन अप्राप्तपूर्वेण अध्यवसायविशेषेण तं ग्रन्थिं–घनरागद्वेषपरिणतिरूपं भेत्तुमारभते तद् अपूर्वकरणमुच्यते २। येनाध्यवसायविशेषेणानिवर्त्तकेन ग्रन्थिभेदं कृत्वाऽतिपरमाल्हादजनकं

१ ०णेऽप्युत्पन्ने प्र०. २ क्रोधाभावः

सम्यक्त्वमाप्नोति तदनिवृत्तिकरणमिति, यदाहुः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणाः— * अंतिमकोडाकोडी,[1] सव्वकम्माणमाउवज्जाणं । पलिआसंखिज्जइमे, भागे खीणे हवइ गंठी ॥ १ ॥ गंठित्ति सुदुब्भेओ, कक्खडघणरूढगूढगंठिव्व । जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागद्दोसपरिणामो ॥ २ ॥ भिन्नंमि तम्मि लाभो, संमत्ताईण मुक्खहेऊणं । सो उ दुलंभो परिसमचित्तविघायाइविग्घेहिं ॥ ३ ॥ जा गंठी ता पढमं, गंठिं समइच्छओ भवे बीअं । अनियट्टिकरणं पुण, संमत्तपुरक्खडे जीवे ॥ ४ ॥ अथवा पथिकत्रयदृष्टान्तेन करणत्रययोजना यथा— +जह वा तिण्णि मणूसा, जंतडविपहं सहावगमणेणं । वेलाइक्कमभीआ, तुरंति पत्ता य दो चोरा ॥ १ ॥ दट्ठुं मग्गतडत्थे, तत्थेगो मग्गओ पडिनियत्तो । बीओ गहिओ तइओ, समइक्कंतो पुरं पत्तो ॥ २ ॥ अडवी भवो मणूसा, जीवा कम्मट्ठिई पहो दीहो । गंठी अ भयट्ठाणं, रागद्दोसा य दो चोरा ॥ ३ ॥ भग्गो ठिइपरिवुड्ढी, गहिओ पुण गंठिओ

---

* अन्त्यकोटीकोटयाः सर्वकर्मणामायुर्वर्जानाम् । पल्यासंख्याततमे भागे क्षीणे भवति ग्रन्थिः । १ । ग्रन्थिरिति सुदुर्भेदः कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिवाजीवस्य कर्मजनितो घनरागद्वेषपरिणामः । २ । भिन्ने तस्मिन् लाभः सम्यक्त्वादीनां मोक्षहेतूनाम् । स एव दुर्लभः परिश्रमचित्तविघातादिविघ्नैः ॥ ३ ॥ यावत् ग्रन्थिः तावत् प्रथमं, ग्रन्थिं समतिक्रामतो भवेद्द्वितीयम् । अनिवृत्तिकरणं पुनः पुरस्कृतसम्यक्त्वे जीवे । ४ । १ ०कोडीइ.

+ यथा वा त्रयो मनुष्याः यान्तोऽटवीपन्थानं स्वभावगमनेन । वेलातिक्रमभीताः त्वरन्ते प्राप्तौ च द्वौ चौरौ । १ । दृष्ट्वा मार्गपार्श्वस्थौ तत्रैकः पृष्ठतः प्रतिनिवृत्तः । द्वितीयो गृहीतस्तृतीयः समतिक्रान्तः पुरं प्राप्तः । ३ । अटवी भवो मनुष्या जीवाः कर्मस्थितिः पन्था दीर्घः । ग्रन्थिश्च भयस्थानं, रागद्वेषौ च द्वौ चौरौ । ४ । भग्नः स्थितिपरिवृद्धिर्गृहीतः पुनर्ग्रन्थिको गतस्तृतीयः । सम्यक्त्वं पुरं एवं योजयेत् त्रीणि करणानि । ९ ।

गओ तइओ । सम्मत्तपुरं एवं, जोइज्जा तिन्नि करणाइं ॥ ४ ॥ अथवा पिपीलिकोपमानेन करणत्रययोजना— + खिइसाभाविअगमणं, थाणूसरणं तओ समुप्पयणं । ठाणं थाणुसिरे वा, ओसरणं वा मुइंगाणं ॥ १ ॥ खिइगमणं पिव पढमं, थाणूसरणं व करणमप्पुव्वं । उप्पयणं पिव तत्तो, जीवाणं करणमनिअट्टी ॥ २ ॥ थाणूव्व गंठिदेसो, गंठियसत्तस्स तत्थवत्थाणं । ओयरणं पिव तत्तो, पुणोवि कम्मट्ठिइविवड्ढी ॥ ३ ॥ इत्यादि, ततो जीवो यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिदेशं संप्राप्यापूर्वकरणेन ग्रन्थिभेदं विधाय कश्चिन्मिथ्यात्वपुद्गलराशिं विभज्य मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वरूपं पुञ्जत्रयं कुरुते, ततोऽनिवृत्तिकरणेन विशुद्ध्यमान उदीर्णे मिथ्यात्वे क्षीणेऽनुदीर्णे चोपशान्ते क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं प्राप्नोति, यदाह— ÷ पावंति खवेऊणं, कम्माइं अहापवत्तकरणेणं । उवलनाएण कहमवि, अभिन्नपुव्वं तओ गंठिं ॥ १ ॥ तं गिरिवरं व भित्तुं, अपुव्वकरणुग्गवज्जधाराए । अंतोमुहुत्तकालं, गंतुं अनियट्टिकरणंमि ॥ २ ॥ पइसमयं सुज्झंतो, खविउं कम्माइं तत्थ बहुयाइं । मिच्छत्तंमि उइन्ने, खीणे अणुइंमि उवसंते ॥ ३ ॥ संसार-

---

+ क्षितिस्वाभाविकगमनं स्थाणूत्सरणं ततः समुत्पतनम् । स्थानं स्थाणुशिरसि वा, अपसरणं वा पिपीलिकानाम् ॥१॥ क्षितिगमनवत् प्रथमं, स्थाणूत्सरणवत् करणमपूर्वम् । उत्पतनवत् ततः जीवानां करणमनिवृत्ति ।२। स्थाणुवत् ग्रन्थिदेशो, ग्रन्थिकसत्त्वस्य तत्रावस्थानम् । अवतरणमिव ततः पुनरपि कर्मस्थितिविवृद्धिः ।३। ÷ प्राप्नोति क्षपयित्वा कर्माणि यथाप्रवृत्तिकरणेन । उपलज्ञातेन कथमपि अभिन्नपूर्वस्ततो ग्रन्थिम् ।१। तं गिरिवरमिव भित्त्वा, अपूर्वकरणोग्रवज्रधारया । अन्तर्मुहूर्त्तकालं, गत्वाऽनिवृत्तिकरणे ।२। प्रतिसमयं शुध्यन् क्षपयित्वा कर्माणि तत्र बहुकानि । मिथ्यात्व उदीर्णे क्षीणेऽनुदीर्णे उपशान्ते ।३। संसारग्रीष्मतप्तस्ततो गोशीर्षचन्दनरसवत् । अतिपरमनिर्वृतिकरं, तस्यान्ते लभते सम्यक्त्वम् ।४।

गिम्हतविओ, तत्तो गोसीसचंदणरसुव । अइपरमनिव्वुइकरं, तस्संते लहइ सम्मत्तं ॥ ४ ॥ अन्यच्च—*अप्पुव्वकयतिपुंजो, मिच्छमुइण्णं खवित्तु अणुइन्नं । उवसामिय अनियट्टी–करणउ परं खओवसमी ॥ १ ॥ ततोऽसौ क्षायोपशमिकी दृष्टिः समुत्पन्ना सती जीवानां 'नरामरसंपदे' देवमानवर्द्धये 'स्याद्'भवेत्, तथाऽपूर्वकरणेनैव कृतत्रिपुञ्जस्य जीवस्य चतुर्थगुणस्थानादारभ्य क्षपकत्वे प्रारब्धेऽनन्तानुबन्धिचतुष्कस्य मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वरूपपुञ्जत्रयस्य च क्षये क्षायिकं सम्यक्त्वं भवति, ततोऽसौ क्षायिकीदृष्टिस्तु पुनरबद्धायुष्कस्य तत्रैव 'भवे' 'मुक्तये' मोक्षाय स्यात्, बद्धायुष्कस्य तु जीवस्य तृतीये भवे असंख्यातजीविनां प्रायोग्यबद्धायुष्कस्य चतुर्थे भवे मुक्तये स्यात्, तथा चाह—×मिच्छाइखए खइओ, सो सत्तगि खीणि ठाइ बद्धाऊ । चउतिभवभाविमुक्खो, तब्भवसिद्धी अ इअरो अ ॥ १ ॥ ॥ २२ ॥ अथाविरतगुणस्थानवर्तिनो जीवस्य कृत्यमाह—

देवे गुरौ च सङ्घे च, सद्भक्तिं शासनोन्नतिम् । अव्रतोऽपि करोत्येव, स्थितस्तुर्ये गुणालये ॥ २३ ॥

व्याख्या—'तुर्ये' चतुर्थे 'गुणालये' गुणस्थाने अविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणे वर्त्तमानो जीवः 'अव्रतो' व्रतनियमरहितो[1] 'देवे' देवविषये, 'गुरौ' गुरुविषये, 'सङ्घे' सङ्घविषये[2] 'सद्भक्तिं' पूजाप्रणतिवात्सल्यादिरूपां, करोति, तथा 'शासनोन्नतिं'

* अपूर्वकृतत्रिपुञ्जो मिथ्यात्वमुदीर्णं क्षपयित्वा अनुदीर्णम् । उपशमय्य अनिवृत्तिकरणतः परं क्षयोपशमी । १ ।

× मिथ्यात्वादौ क्षीणे क्षायिकः स सप्तके क्षीणे तिष्ठति बद्धायुष्कः । चतुस्त्रिभवभाविमोक्षस्तद्भवसिद्धिश्च इतरश्च । १ ।

१ ०रहितोऽपि प्र० २ श्रीसङ्घविषये प्र०

शासनप्रभावनां, करोत्येव, प्रभावकश्रावकत्वात्, यदाह—†जो अविरओऽवि संघे, भत्तिं तित्थुण्णइं सया कुणई ॥ अविरयसम्मदिट्ठी, पभावगो सावगो सोवि ॥ १ ॥ तथाऽविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानस्थो जीवस्तीर्थकृदायुर्द्विकस्य बन्धात् सप्तसप्ततेर्बन्धकः, तथा मिश्रोदयव्यवच्छेदादानुपूर्वीचतुष्कसम्यक्त्वोदयाच्च चतुरुत्तरशतस्य वेदयिता अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति, उपशमकस्तु चतुर्थादेकादशान्तं सर्वत्राष्टाचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको लभ्यते, क्षपकस्य तु सत्ता प्रतिगुणस्थानं दर्शयिष्यते ॥ २३ ॥ इत्यविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं चतुर्थम् ॥ अथ पञ्चमगुणस्थानस्वरूपमाह—

प्रत्याख्यानोदयाद्देशविरतिर्यत्र जायते । तच्छ्राद्धत्वं हि देशोनपूर्वकोटिगुरुस्थिति ॥ २४ ॥

व्याख्या—जीवस्य[2] सम्यक्त्वावबोधजनितवैराग्योपचयात्सर्वविरतिवाञ्छां कुर्वतोऽपि सर्वविरतिघातकप्रत्याख्यानावरणाख्यकषायाणामुदयात्सर्वविरतिप्रतिपत्तिशक्तिर्न समुत्पद्यते, किंतु जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपा देशविरतिरेव[3] जायते, तत्र जघन्या विरतिराकुट्टिस्थूलहिंसादित्यागान्मद्यमांसादिपरिहारात्परमेष्ठिनमस्कृतिस्मृतिनियममात्रधारणात्[4], यदाह—* आउट्टिथूलहिंसाइमज्जमंसाइचायओ । जहन्नो सावओ होइ, जो नमुक्कारधारओ ॥ १ ॥ तथा मध्यमा विरतिरक्षुद्रादिभिर्न्यायसंपन्नविभव इत्यादिभिर्वा

† योऽविरतोऽपि सङ्घे भक्तिं तीर्थोन्नतिं सदा करोति । अविरतिसम्यग्दृष्टिः प्रभावकः श्रावकः सोऽपि । १ ।

१ कालं प्र० २ सुरनारकतिर्यगायुरनन्तानुबन्धिचतुष्कदर्शनमोहात्रिकाविनाशात् (चरमशरीरिणमाश्रित्य क्षायिकसम्यक्त्ववन्तम्)

३ ०रतिर्जायते प्र० ४ नेदम् प्र० * आकुट्टीस्थूलहिंसादिमद्यमांसादित्यागात् । जघन्यः श्रावको भवति, यो नमस्कारधारकः ॥ १ ॥

धर्मयोग्यतागुणैराकीर्णस्य गृहस्थोचितषट्कर्म[1]निरतस्य द्वादशव्रतपालकस्य सदाचारस्य भवति, यदाह—×धम्मजुग्गगुणाइण्णो, छक्कम्मो बारसवओ । गिहत्थो य सयायारो, सावओ होइ मज्झिमो ॥ १ ॥ तथोत्कृष्टा विरतिः सचित्ताहारवर्जकस्य सदैव कृतैकभक्तस्यानिन्द्य[2]ब्रह्मव्रतपालकस्य महाव्रताङ्गीकारस्पृहयालुतया त्यक्तगृहद्वन्द्वस्य श्रमणोपासकस्य भवति, यदाह—†उक्कोसेणं तु सड्ढो उ, सचित्ताहारवज्जओ । एगासणगभोई अ, बंभयारी तहेव य ॥ १ ॥ इत्येवंविधा त्रिविधाऽपि देशविरतिरेव[3] यत्र भवति 'हि' स्फुटं तत् 'श्राद्धत्वं' श्रावकत्वं स्यात्, तत्कथंभूतं ? देशोना पूर्वकोटिर्गुर्वी स्थितिर्यत्र तत् देशोनपूर्वकोटिगुरुस्थिति, यद्भाष्यम्— * छावलियं सासायण समहिअतित्तीससागर चउत्थं । देसूणपुव्वकोडी, पंचमगं तेरसं च पुणो ।१। ॥ २४ ॥ अथ देशविरतौ ध्यानसंभवमाह—

आर्त्तं रौद्रं भवेदत्र, मन्दं धर्म्यं[4] तु मध्यमम् । षट्कर्मप्रतिमाश्राद्ध–व्रतपालनसंभवम् ॥२५॥

व्याख्या—'अत्र' देशविरतिगुणस्थानके अनिष्टयोगार्त्तं, इष्टवियोगार्त्तं, रोगार्त्तं, निदानार्त्तमिति चतुष्पादमार्त्तध्यानं, रौद्रध्यानं च हिंसानन्दरौद्रं, मृषावादानन्दरौद्रं, चौर्यानन्दरौद्रं, संरक्षणानन्दरौद्रं चेति चतुष्पादं रौद्रध्यानं च मन्दं भवति, कोऽर्थः? यथा यथा देशविरतिरधिकाऽधिकतरा च भवति, तथा तथाऽऽर्त्तरौद्रध्याने मन्दे मन्दतरे च स्यातां, तु पुनर्धर्मध्यानं यथा यथा

× धर्मयोग्यगुणाकीर्णः षट्कर्मा द्वादशव्रतः । गृहस्थश्च सदाचारः श्रावको भवति मध्यमः ।१।

† उत्कृष्टेन तु श्राद्धस्तु सचित्ताहारवर्जकः । एकासनकभोजी च ब्रह्मचारी तथैव च ॥ १ ॥

* षडावलीः सास्वादनं समधिकत्रयस्त्रिंशत्सागराणि चतुर्थम् । देशोनपूर्वकोटीं पञ्चमकं त्रयोदशं च पुनः ।१।

१ धर्म० प्र० २ अजिह्मव्रत० प्र० ३ ०रतिर्यत्र प्र० ४ धर्म्मं प्र०

देशविरतिरधिकाऽधिका स्यात्तथा तथा मध्यमं यावदधिकाधिकं भवति, नतूत्कृष्टं धर्मध्यानं स्यादित्यर्थः, यदि पुनस्तत्राप्युत्कृष्टं धर्मध्यानं परिणमति, तदा भावतः सर्वविरतिरेव संजायते, कथंभूतं धर्मध्यानं ? 'षट्कर्मप्रतिमाश्राद्धव्रतपालनसंभवं' षट्कर्माणि देवपूजादीनि, यदुच्यते—देवपूजा गुरूपास्तिः, स्वाध्यायः संयमस्तपः । दानं चेति गृहस्थानां, षट् कर्माणि दिने दिने ॥ १ ॥ प्रतिमा अभिग्रहविशेषा दर्शनप्रतिमाद्या एकादश, यदाह—† दंसण[1]वय[2]सामाइअ[3]पोसह[4]पडिमा[5] अबंभ[6]सचित्ते[7] । आरंभ[8]पेस[9]उद्दिट्ठ[10] वज्जए समणभूए[11] अ ॥ १ ॥ श्राद्धव्रतान्यणुव्रतादीनि द्वादश, यदाह—* पाणिवह[1]मुसावाए[2], अदत्त[3]मेहुण[4]परिग्गहे[5] चेव । दिसि[6]भोग[7]दंड[8]-समइअ[9] देसे[10] पोसह[11] तह विभागे[12] ॥ १ ॥ षट्कर्मादिविस्तरो ग्रन्थान्तरादवसेयः, तथैतेषां पालनात्संभवतीति षट्कर्मप्रतिमाश्राद्धव्रतपालनसंभवं धर्मध्यानं मध्यममिति । तथा देशविरतिगुणस्थानस्थो जीवोऽप्रत्याख्यानकषायचतुष्कनरत्रिकाद्यसंहननौदारिकद्वयरूपप्रकृतिदशकबन्धव्यवच्छेदात्सप्तषष्टेर्बन्धकः, तथाऽप्रत्याख्यानकषायनरतिर्यगानुपूर्वीद्वयनरकत्रिकदेवत्रिकवैक्रियद्वयदुर्भगानादेयायशोरूपसप्तदशप्रकृतीनामुदयव्यवच्छेदात्सप्ताशीतेर्वेदयिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥ २५ ॥ इति देशविरतिगुणस्थानकं पञ्चमम् ॥ अथातः परं सप्तगुणस्थानानां समानामेव स्थितिमाह—

अतः परं प्रमत्तादिगुणस्थानकसप्तके । अन्तर्मुहूर्त्तमेकैकं, प्रत्येकं गदिता स्थितिः ॥ २६ ॥

† दर्शनव्रतसामायिकपोषधप्रतिमाऽब्रह्मसचित्तानि । आरम्भप्रैष्योद्दिष्टवर्जकः श्रमणभूतश्च ॥ १ ॥

* प्राणिवधमृषावादादत्तमैथुनपरिग्रहाश्चैव । दिग्भोगदण्डसामायिकदेशपोषधानि तथा विभागः ॥ १ ॥

१ ०द्विक० प्र०

व्याख्या—'अतः परं' देशविरतिगुणस्थानादनन्तरं प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसंपरायोपशान्तमोहक्षीणमोहाख्यसप्तगुणस्थानानां प्रत्येकमेकैकमन्तर्मुहूर्त्तं गुरुस्थितिर्गदिता—प्रोक्तेति ॥ २६ ॥ अथ प्रमत्तसंयतगुणस्थानकस्वरूपमाह—

कषायाणां चतुर्थानां, व्रती तीव्रोदये सति । भवेत्प्रमादयुक्तत्वात्प्रमत्तस्थानगो मुनिः ॥२७॥

व्याख्या—'मुनिः' सर्वविरतिः साधुः 'प्रमत्तस्थानगो भवेत्,' प्रमत्ताख्यस्थानकस्थो भवति, कथंभूतो मुनिः? 'व्रती' व्रतान्यहिंसादीनि महाव्रतानि विद्यन्ते यस्यासौ व्रती, कस्मात्प्रमत्तः? 'प्रमादयुक्तत्वात्,' तत्र प्रमादाः पञ्च, यदाह—* मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमी भणिया । एए पंच पमाया, जीवं पाडंति संसारे ॥ १ ॥ इत्येतैः प्रमादैर्युक्तत्वात्, क्व सति? 'चतुर्थानां कषायाणां' संज्वलनाख्यकषायाणां तीव्रोदये सति, अयमर्थः—यदा मुनेर्महाव्रतिनोऽपि संज्वलनकषायैस्तीव्रो भवति, तदाऽवश्यमन्तर्मुहूर्त्तं कालं यावत्सप्रमादत्वात् प्रमत्त एव भवति, यदा अन्तर्मुहूर्त्तादुपरि सप्रमादो भवति तदा प्रमत्तगुणस्थानादधस्तात्पतति, यदा त्वन्तर्मुहूर्त्तादूर्ध्वमपि प्रमादरहितो भवति, तदा पुनरपि अप्रमत्तगुणस्थानमारोहतीति ॥ २७ ॥ अथ प्रमत्तसंयतगुणस्थाने ध्यानसंभवमाह—

अस्तित्वान्नोकषायाणामत्रार्त्तस्यैव मुख्यता । आज्ञाद्यालम्बनोपेतधर्मध्यानस्य गौणता ॥ २८॥

---

* मद्यं विषयाः कषायाः निद्रा विकथा च पञ्चमी भणिता । एते पञ्च प्रमादाः जीवं पातयन्ति संसारे ॥ १ ॥

१ ०त्तिकरणबा० प्र० २ ०कषायोदय०

व्याख्या—'अत्र' प्रमत्तगुणस्थानके 'मुख्यता' मुख्यत्वं 'आर्त्तस्य' ध्यानस्यैवोपलक्षणत्वाद्रौद्रस्यापि, कस्मात्? 'नोकषायाणां' हास्यषट्कादीनां 'अस्तित्वाद्' विद्यमानत्वात्, तथा 'आज्ञाद्यालम्बनोपेतधर्मध्यानस्य गौणता' आज्ञादीन्याज्ञापायविपाकसंस्थानविचयलक्षणान्यालम्बनानि आज्ञाद्यालम्बनानि तैरुपेतं च तद्धर्मध्यानं चाज्ञाद्यालम्बनोपेतधर्मध्यानं तस्य, अत्र धर्मध्यानमपि चतुष्पादं यथा—आज्ञापायविपाकानां, संस्थानस्य च[१] चिन्तनात् । इत्थं वा ध्येयभेदेन, धर्मध्यानं चतुर्विधम् ॥ १ ॥ आज्ञां यत्र पुरस्कृत्य, सर्वज्ञानामबाधिताम् । तत्त्वतश्चिन्तयेदर्थान्, तदाज्ञाध्यानमुच्यते ॥ २ ॥ रागद्वेषकषायाद्यैर्जायमानान् विचिन्तयेत् । यत्रापायांस्तदपायविचयध्यानमुच्यते ॥ ३ ॥ प्रतिक्षणं समुद्भूतो, यत्र कर्मफलोदयः । चिन्त्यते चित्ररूपः स, विपाकविचयो मतः ॥ ४ ॥ अनाद्यन्तस्य लोकस्य, स्थित्युत्पादव्ययात्मनः । आकृतिं चिन्तयेद्यत्र, संस्थानविचयः स तु ॥ ५ ॥ इत्याज्ञाद्यालम्बनोपेतधर्मध्यानस्य गौणता अत्र सप्रमादत्वादुच्यते[२] इति ॥ २८ ॥ अथ ये प्रमत्तस्था निरालम्बनमपि धर्मध्यानं समीहन्ते, तान् प्रति तन्निषेधमाह—

यावत्प्रमादसंयुक्तस्तावत्तस्य न तिष्ठति । धर्मध्यानं निरालम्बमित्यूचुर्जिनभास्कराः ॥ २९ ॥

व्याख्या—'जिनभास्करा' जिनसूर्या 'इत्यूचुः' इत्येतदेव कथयन्ति स्म, किं तदित्याह[३]—यः साधुर्यावत्प्रमादसंयुक्तो भवति, तावत्तस्य साधोर्गोचरे निरालम्बं ध्यानं न तिष्ठतीति निश्चयः, यतोऽत्र प्रमत्तगुणस्थाने मध्यमधर्मध्यानस्यापि गौणतैवोक्ता,

---

१ विचिन्तनात् ० २ ०त्वान्न मुख्यतेति प्र० ३ इतीति किम्?—प्र०

न तु मुख्यता, ततोऽत्र निरालम्बनोत्कृष्टधर्मध्यानस्यासंभवं[1] एव ॥ २९ ॥ अथ योऽमुमेवार्थं न मन्यते तं प्रत्याह—

प्रमाद्यावश्यकत्यागान्निश्चलं ध्यानमाश्रयेत्। योऽसौ नैवागमं जैनं, वेत्ति मिथ्यात्वमोहितः ॥३०॥

व्याख्या—' यः ' साधुः ' प्रमादी ' प्रमादयुक्तोऽपि ' आवश्यकत्यागात् ' सामायिकादिषडावश्यकसाधकानुष्ठानपरिहारात् ' निश्चलं ' निरालम्बं ध्यानमाश्रयेत्, ' असौ ' साधुः ' मिथ्यात्वमोहितो ' मिथ्याभावमूढः सन् ' जैनागमं ' श्रीसर्वज्ञप्रणीतसूत्रं, नैव वेत्तीति, यतोऽसौ व्यवहारं न करोति निश्चयं नाप्नोति, जिनागमविद्भिस्तु व्यवहारपूर्वक एव निश्चयः साध्यः, यदागमः—+ जइ जिणमयं पवज्जह, ता मा ववहारनिच्छए मुअह । ववहारनउच्छेए, तित्थुच्छेओ जओ भणिओ ॥ १ ॥ दृष्टान्तश्चात्र—यथा कश्चित्पुरुषः स्वस्मिन् गृहे सदैव कदन्नमात्रमास्वादयन् केनापि निमन्त्रितस्तस्य गृहेऽभुक्तपूर्वं[2] मिष्टान्नाहारं भुक्तवान्, ततोऽसौ[3] तदास्वादरसलोलुपतया स्वगृहकदन्नं निरास्वादमितिकृत्वा न भुङ्क्ते, तमेवातिदुष्प्रापं मिष्टान्नमेवाभिलषति, ततः स्वगृहे कदन्नादिकमभुञ्जन् मिष्टान्नं चाप्राप्नुवन्नुभयाभावतया सीदति, तथाऽयमपि कदाग्रहगृहीतो जीवः प्रमत्तगुणस्थानसाध्यं स्थूलमात्रपुण्यपुष्टिकारणं षडावश्यकादिकष्टक्रियाकर्माकुर्वाणः[4] कदाचित् अप्रमत्तगुणस्थानलभ्यं निर्विकल्पमनोजनितसमाधिरूपनिरालम्बध्यानांशममृताहारकल्पं लब्धवान्, ततस्तज्जनितपरमानन्दसुखास्वादतया प्रमत्तगुणस्थानगतं षडावश्यकादिकष्टक्रियाकर्म कदन्नकल्पं मन्वानो न सम्यक्

१ ०संभवात् प्र० + यदि जिनमतं प्रपद्येथास्तन् मा व्यवहारनिश्चयौ मुचः । व्यवहारनयोच्छेदे तीर्थोच्छेदो यतोऽवश्यम् ॥ १ ॥
२ अभुक्त अपूर्वमिष्टान्नाहारं प्र० ३ ततस्तदा० प्र० ४ ०दिककष्टक्रियामकु० प्र०

साधयति, मिष्टान्नाहारकल्पं निरालम्बध्यानं[1] तु प्रथमसंहननाद्यभावान्नित्यं[2] नाप्नोति, ततः षडावश्यकमकुर्वन् निरालम्बध्यानमप्राप्नुवंश्च स कदाग्रहगृहीतो जीवोऽप्युभयभ्रष्टतया ध्रुवं सीदति, तथा चाग्रेतनैर्वृद्धैः परमसंवेगगिरिशिखरमारूढैर्निरालम्बध्यानसाधनमनोरथा एव कृताः श्रूयन्ते, तथा च पूर्वमहर्षयः—चेतोवृत्तिनिरोधनेन करणग्रामं विधायोद्वसं[3], तत्संहृत्य गतागतं च मरुतो धैर्यं समाश्रित्य च । पर्यङ्केन मया शिवाय विधिवच्छून्यैकभूभृद्दरीमध्यस्थेन कदाचिदर्पितदृशा स्थातव्यमन्तर्मुखम् ॥ १ ॥ चित्ते निश्चलतां गते प्रशमिते रागाद्यविद्यामदे, विद्राणेऽक्षकुटुम्बके[4] विघटिते ध्वान्ते भ्रमारम्भके । आनन्दे प्रविजृम्भिते जिनपते ज्ञाने समुन्मीलिते, मां द्रक्ष्यन्ति[5] कदा वनस्थमभितः शस्ताशया:[6] श्वापदाः ? ॥ २ ॥ तथा श्रीसूरप्रभाचार्याः—चिदावदातैर्भवदागमानां, वाग्भेषजै रागरुजं निवर्त्य । मया कदा प्रौढसमाधिलक्ष्मीर्निर्वर्त्यते[7] निर्वृतिनिर्व्यपेक्षा[8] ॥ १ ॥ रागादिहव्यानि मुहुर्लिहाने, ध्यानानले साक्षिणि केवलश्रीः । कलत्रतामेष्यति मे कदैषा, वपुर्व्यपायेऽप्यनुयायिनी या ॥ २ ॥ तथा श्रीहेमचन्द्रसूरयः—वने पद्मासनासीनं, क्रोडस्थितमृगार्भकम् । कदा घ्रास्यन्ति वक्त्रे मां, जरन्तो मृगयूथपाः ॥ १ ॥ शत्रौ मित्रे तृणे स्त्रैणे, स्वर्णेऽश्मनि मणौ मृदि । मोक्षे भवे भविष्यामि, निर्विशेषमतिः कदा ? ॥ २ ॥ तथा मन्त्री वस्तुपालः—संसारव्यवहारतोऽरतमतिर्व्यावृत्तकर्त्तव्यतावार्त्तामप्यपहाय[9] चिन्मयतया त्रैलोक्यमालोकयन् । श्रीशत्रुञ्जयशैलगह्वरगुहामध्ये निबद्धस्थितिः, श्रीनाभेय ! कदा लभेय गलितज्ञेयाभिमानं मनः ॥ १ ॥ स्वामिन् ! रैवतकाद्रिसुन्दरदरीकोणप्रणीतासनः, प्रत्याहारमनोहरं

१ ०ध्यानांशं च प्र० २ ०नाभा० प्र० ३ ०योद्धसं प्र० ४ ०क्षकदम्बके प्र० ५ रक्षन्ति प्र० ६ दुष्टाशयाः प्र० ७ निरीक्ष्यते प्र० ८ ०निर्व्यपेक्षम् प्र० ९ व्यावृत्त० प्र०

मुकुलयन् कल्लोललोलं मनः । त्वां चन्द्रांशुमरीचिमण्डलरुचिं साक्षादिवालोकयन्, संपद्येय कदा चिदात्मकपरानन्दोर्मिसंवर्मितम् ॥२॥ तथा परसमयेऽपि भर्तृहरिः—गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य, ब्रह्मज्ञानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य । किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः, संप्राप्स्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूविनोदम् ॥१॥ वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः, स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामावधिगतिम् । कदा पुण्येऽरण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां, त्रियामां नेष्यामो गुरुगदिततत्त्वैकशरणाः ॥ २ ॥ तदेवं स्वसमयपरसमयप्रसिद्धैः पूर्वपुरुषैः परात्मतत्त्वसंवित्तिमनोरथा एव कृताः, मनोरथाश्च लोके दुष्प्राप्यवस्तुन एव क्रियन्ते, नतु सुप्राप्यस्य, न खलु कोऽपि सदैव मिष्टान्नाहारं भुञ्जन् मिष्टान्नाहारमनोरथान् कुरुते, न च कश्चित्प्राज्यं साम्राज्यमनुभवन्नपि कदाऽहं राजा भविष्यामीति चिन्तयति, तस्मात्सर्वप्रकारेण प्रमत्तान्तगुणस्थानस्थैर्विवेकिभिः परमसंवेगारूढैः प्राप्तप्रौढाप्रमत्तगुणस्थानस्य[३] वशतोऽपि शुद्धपरमात्मतत्त्वसंवित्तिमनोरथाः कार्याः, न तु षट्कर्मषडावश्यकादिव्यवहारक्रियाकर्मपरिहारः कार्यः, यतः—योगिनः समतामेतां, प्राप्य कल्पलतामिव । सदाचारमयीमस्यां, वृत्तिमातन्वतां बहिः ॥ १ ॥ ये तु योगग्रहग्रस्ताः, सदाचारपराङ्मुखाः । एवं तेषां न योगोऽपि, न लोकोऽपि जडात्मनाम् ॥ २ ॥ इति ॥ ३० ॥ तस्माद्यत्करणीयं तदाह—

तस्मादावश्यकैः कुर्यात्, प्राप्तदोषनिकृन्तनम् । यावन्नाप्नोति सद्ध्यानमप्रमत्तगुणाश्रितम् ॥३१॥

व्याख्या—'तस्मात्' पूर्वोक्तहेतुकारणात्[४] साधुस्तावत् 'प्राप्तदोषनिकृन्तनं' दैवसिकाद्यासेवितातिचारच्छेदनं 'आवश्यकैः'

१ चण्डांशु० प्र० २ स्वगुण० प्र० ३ स्पर्शवशतोऽपि प्र० ४ हेतुत्वात् प्र० (हेतो.)

सामायिकादिभिरेव 'कुर्यात्' करोतु, 'यावदप्रमत्तगुणाश्रितं' अप्रमत्तगुणस्थानसाध्यं 'सद्ध्यानं' निरालम्बध्यानं 'नाप्नोति' नासादयतीत्यर्थः, तथा तिर्यग्गतितिर्यगायुर्नीचैर्गोत्रोद्योतप्रत्याख्यानरूपाष्टप्रकृत्युदयव्यवच्छेदाहारकद्वयोदयाच्चैकाशीतेर्वेदयिता अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥ ३१ ॥ इति प्रमत्तगुणस्थानकं षष्ठम् । अथाप्रमत्तगुणस्थानमाह—

चतुर्थानां कषायाणां, जाते मन्दोदये सति । भवेत्प्रमादहीनत्वादप्रमत्तो महाव्रती ॥ ३२ ॥

व्याख्या—महाव्रतानि विद्यन्ते यस्यासौ महाव्रती साधुः, 'अप्रमत्तो' अप्रमत्तगुणस्थानस्थो भवति, कस्मात् ? 'प्रमादहीनत्वात्' पूर्वोक्तपञ्चप्रकारप्रमादरहितत्वात्, क्व सति ? 'मन्दोदये जाते सति' मन्दोऽतीव्रविपाक उदयोऽस्तित्वमात्रलक्षणो यत्रासौ मन्दोदयस्तस्मिन्मन्दोदये, केषां ? 'चतुर्थानां कषायाणां' संज्वलनाभिधानक्रोधादीनामुपलक्षणत्वान्नोकषायाणां च, अयमर्थः—संज्वलनकषायाणां नोकषायाणां च यथा यथा मन्दोदयो भवति, तथा तथा साधुरप्रमत्तो भवति, यदाह—यथा यथा न रोचन्ते, विषयाः सुलभा अपि । तथा तथा समायाति, संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् ॥ १ ॥ यथा यथा समायाति, संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् । तथा तथा न रोचन्ते, विषयाः सुलभा अपि ॥ २ ॥ ३२ ॥ अथ यथाऽप्रमत्तस्थ एव मोहनीयकर्मोपशमक्षपणनिपुणः सद्ध्यानारम्भकत्वं कुरुते, तथा श्लोकद्वयेनाह—

नष्टाशेषप्रमादात्मा, व्रतशीलगुणान्वितः । ज्ञानध्यानधनो मौनी, शमनक्षपणोन्मुखः ॥ ३३ ॥
सप्तकोत्तरमोहस्य, प्रशमाय क्षयाय वा । सद्ध्यानसाधनारम्भं, कुरुते मुनिपुङ्गवः ॥३४॥ युग्मम्

व्याख्या—नष्टाशेषप्रमादो–निर्द्धाटिताखिलप्रमादः आत्मा–जीवो यस्यासौ नष्टाशेषप्रमादात्मा, व्रतानि–महाव्रतादीनि, शीलगुणा–अष्टादशसहस्रशीलाङ्गलक्षणास्तैरन्वितः संयुक्तो व्रतशीलगुणान्वितः, ज्ञानं–सदागमाभ्यासलक्षणं, ध्यानम्–एकाग्रतारूपं तद्, ज्ञानं च ध्यानं च धनं सर्वस्वं यस्यासौ ज्ञानध्यानधनः, अत एव ' मौनी ' मौनवान्, यतो मौनवानेव ध्यानधनः स्यात्, यदाहः—तत्र[1] मनोगृहीताखिल–कालत्रयगतजगत्त्रयव्याप्तिः[2]। यत्रास्तमेति सहसा, सकलोऽपि हि वाक्परिस्पन्दः ॥ १ ॥ ततो ज्ञानध्यानधनो मौनी ' शमनाय ' शमनार्थं, ' क्षपणाय ' क्षपणार्थं वा ' उन्मुखः ' संमुखः कृतोद्यम[3] इत्यर्थः, शमनक्षपणोन्मुखः, एवंविधो मुनिपुङ्गवः, ' सप्तकोत्तरमोहस्य ' पूर्वोक्तसप्तकातिरिक्तैकविंशतिप्रकृतिरूपस्य[4] मोहनीयस्य शमनोन्मुखः प्रशमाय क्षपणोन्मुखः क्षयाय वा ' सद्ध्यानसाधनारम्भं ' निरालम्बध्यानप्रवेशप्रारम्भं कुरुते, निरालम्बे ध्यानप्रवेशे हि योगिनस्त्रिविधा भवन्ति–यथा प्रारम्भकाः, तन्निष्ठाः, निष्पन्नयोगाश्च, यदाह—सम्यग्नैसर्गिकीं वा विरतिपरिणतिं प्राप्य सांसर्गिकीं वा, क्वाप्येकान्ते निविष्टाः कपिचपलचलन्मानसस्तम्भनाय। शश्वन्नासाग्रपालीघनघटितदृशो धीरवीरासनस्था, ये निष्कम्पाः समाधेर्विदधति विधिनारम्भमारम्भकास्ते ॥ १ ॥ कुर्वाणो मरुदासनेन्द्रियमनःक्षुत्तर्षनिद्राजयं, योऽन्तर्जल्पनिरूपणाभिरसकृत्तत्त्वं समभ्यस्यति । सत्त्वानामुपरि प्रमोदकरुणामैत्रीर्भृशं मन्यते, ध्यानाधिष्ठितचेष्टयाऽभ्युदयते तस्येह तन्निष्ठता ॥ २ ॥ उपरतबहिरन्तर्जल्पकल्लोलमाले, लसदविकलविद्यापद्मिनीपूर्णमध्ये । सततममृतमन्तर्मानसे यस्य हंसः, पिबति निरुपलेपः स्यात्तु[5] निष्पन्नयोगी ॥ ३ ॥ ३४ ॥ अथाप्रमत्तगुणस्थाने ध्यानसंभवमाह—

१ तं नमत प्र० २ व्याप्तिम् प्र० ३ सन् प्र० ४ ०सम्यक्त्वमिश्रमिथ्यात्वानन्तानुबन्धिचतुष्टयलक्षणसप्तकव्यतिरिक्ते० प्र० ५ निष्पाणाः प्र० ६ सोऽत्र प्र०

धर्मध्यानं भवत्यत्र, मुख्यवृत्त्या जिनोदितम् । रूपातीततया शुक्लमपि स्यादंशमात्रतः॥ ३५ ॥

व्याख्या—' जिनोदितं ' जिनप्रणीतं[1] ' धर्मध्यानं ' मैत्र्यादिभेदभिन्नमनेकविधं, यदाह—मैत्र्यादिभिश्चतुर्भेदं, यदाऽऽज्ञादिचतुर्विधम् । पिण्डस्थादि[2] चतुर्धा वा, धर्मध्यानं प्रकीर्त्तितम् ॥ १ ॥ तत्र—मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि नियोजयेत् । धर्मध्यानमुपस्कर्त्तुं, तद्धि तस्य रसायनम् ॥ २ ॥ आज्ञापायविपाकानां, संस्थानस्य च चिन्तनात् । इत्थं वा ध्येयभेदेन, धर्मध्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥ इति पूर्वमेव प्रदर्शितं[3]–स्यात्पिण्डस्थं ध्यानमात्माङ्गसङ्गि, स्वान्तं स्वान्तर्व्यापरूपं पदस्थम् । रूपस्थं संकल्पितात्मस्वरूपं, रूपातीतं कल्पनामुक्तमेव ॥ १ ॥ तदेवंविधं जिनोदितं धर्मध्यानं ' अत्र ' अप्रमत्तगुणस्थाने ' मुख्यवृत्त्या ' प्रधानतया भवति, तथा रूपातीततया कृत्वा ' शुक्लमपि ' शुक्लध्यानमपि ' अंशमात्रतः ' अत्र गौणतया स्यादेवेति ॥ ३५ ॥ अथावश्यकानामभावेऽपि शुद्धिमाह—

इत्येतस्मिन् गुणस्थाने, नो सन्त्यावश्यकानि षट् । संततध्यानसद्योगाच्छुद्धिः स्वाभाविकी यतः[6] ॥३६॥

व्याख्या—' इतीति ' पूर्वोक्तस्वरूपे ' एतस्मिन् ' अप्रमत्तगुणस्थाने ' आवश्यकानि ' सामायिकादीनि षडपि ' नो सन्ति ' न विद्यन्ते, कोऽर्थः ? सामायिकादीनां षण्णामप्यावश्यकानां व्यवहारक्रियारूपाणामत्र गुणस्थाने निवृत्तिः, तेषां ह्यात्मगुण-

१ सर्वज्ञप्रणीतं प्र० २ रूपस्थादि प्र० ३ ०प्रदर्शितमेव प्र० ४ वाणी० प्र० ५ अत्रा० प्र० ६ मता प्र०

त्वात्. *‘ आया सामाइए, आया सामाइअस्स अट्ठे ’ इत्याद्यागमवचनादिति, कुतः कारणादावश्यकानि नो सन्ति ? ‘ यतो ’
यस्मात्कारणादत्र ‘ संततध्यानसद्योगात् ’ निरन्तरसद्ध्यानसद्भावात् ‘ स्वाभाविकी ’ सहजनितैव संकल्पविकल्पमालाऽभावादात्मै-
कस्वभावरूपा निर्मलता भवति, अत्र गुणस्थाने वर्त्तमानो जीवो भावतीर्थावगाहनात्परमां शुद्धिमाप्नोत्येव, यदाह—× दाहोवसमं
तण्हाइछेअणं मलपवाहणं चेव । तिहिँ अत्थेहिँ निउत्तं, तम्हा तं दव्वओ तित्थं ॥ १ ॥ कोहम्मि उ निग्गहिए, दाहस्सोवसमणं हवइ
तित्थं । लोहंमि उ निग्गहिए, तण्हाए छेअणं जाण ॥ २ ॥ अट्ठविहं कम्मरयं, बहुएहिँ भवेहिँ संचिअं जम्हा । तवसंजमेण
धोअइ, तम्हा तं भावओ तित्थं ॥ ३ ॥ अन्यच्च–रुद्धे प्राणप्रचारे वपुषि नियमिते संवृतेऽक्षप्रपञ्चे, नेत्रस्पन्दे निरस्ते प्रलयमुप-
गतेऽन्तर्विकल्पेन्द्रजाले । भिन्ने मोहान्धकारे प्रसरति महसि क्वापि विश्वप्रदीपे, धन्यो ध्यानावलम्बी कलयति परमानन्दसिन्धौ
प्रवेशम् ॥ १ ॥ इति । तथाऽप्रमत्तगुणस्थानस्थो जीवः शोकारत्यस्थिराशुभायशोऽसातव्यवच्छेदादाहारकद्विकबन्धाच्चैकोनषष्टेर्बन्धको
भवति, तथा च यदि देवायुरपि न बध्यते, तदाऽष्टपंचाशतो बन्धकः, तथा स्त्यानर्द्धित्रिकाहारकद्विकोदयव्यवच्छेदात् षट्सप्ततेर्वेद-
यिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥ ३६ ॥ इत्यप्रमत्तगुणस्थानकं समाप्तम् । अथापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसंपरायोपशान्त-

* आत्मा सामायिकम् आत्मा सामायिकस्यार्थः

× दाहोपशमः तृष्णाछेदनं मलप्रवाहणं चैव। त्रिभिरर्थैर्नियुक्तं तस्मात्तद्भावतस्तीर्थम् ॥ १ ॥ क्रोधे तु निगृहीते, दाहस्योपशमनं भवति तीर्थम् । लोभे तु निगृहीते तृष्णायाश्छेदनं जानीहि ॥ २ ॥ अष्टविधं कर्मरजः बहुकैरपि भवैः संचितं यस्मात् । तपःसंयमेन क्षालयति, तस्मात्तद्भावतस्तीर्थम् ॥ ३ ॥

१ तथा प्र० २ सप्तमम प्र०

मोहक्षीणमोहाख्यानां पञ्चानामपि गुणस्थानानां नामार्थं प्रथमं सामान्येन श्लोकद्वयेनाह—

अपूर्वात्मगुणाप्तित्वादपूर्वकरणं मतम् । भावानामनिवृत्तित्वादनिवृत्तिगुणास्पदम् ॥ ३७ ॥
अस्तित्वात्सूक्ष्मलोभस्य, भवेत्सूक्ष्मकषायकम् । शमनाच्छान्तमोहं स्यात्, क्षपणात्क्षीणमोहकम् ३८॥

व्याख्या—य एवाप्रमत्तसंयतः सप्तमगुणस्थानवर्त्ती दर्शितः, स एव संज्वलनकषायाणां नोकषायाणां वात्यन्तं मन्दोदये
सति प्राप्तापूर्वपरमाल्हादैकमयं करणं परिणामरूपं यत्र तदपूर्वकरणनाम गुणस्थानमष्टमं मतं, कस्मात्, ? ‘ अपूर्वात्मगुणाप्तित्वात् ’
अपूर्वाणामात्मगुणानामाप्तिः संप्राप्तिस्तस्या भावोऽपूर्वात्मगुणाप्तित्वं तस्मात्, तथा दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षादिसंकल्पविकल्परहित-
निश्चलपरमात्मैकतत्त्वैकाग्रध्यानपरिणतिरूपाणां भावानामनिवृत्तित्वादनिवृत्तिगुणास्पदं गुणस्थानं भवति, तच्चानिवृत्तिबादरं यदुच्यते
तदत्र बादराणां कषायाणामप्रत्याख्यानादिद्वादशानां नवानां नोकषायाणां च शमकः शमनाय क्षपकः क्षपणाय प्रगुणो भवतीत्यतः
कारणादनिवृत्तिबादरमित्युच्यते, तन्नवमं गुणस्थानं, तथा सूक्ष्मपरमात्मतत्त्वभावनाबलेन विंशतिप्रकृतिरूपे मोहे शान्ते क्षीणे वा सूक्ष्म-
खण्डीभूतस्य लोभस्यैकस्यास्तित्वं यत्र तत्सूक्ष्मकषायकं दशमं गुणस्थानं भवति । तथा उपशमकस्यैव परमोपशममूर्त्तेः निजसहज-
स्वभावसंविद्बलेन सकलमोहस्य शमनाद् उपशान्तमोहं एकादशं गुणस्थानं भवति ११, तथा क्षपकस्यैव क्षपकश्रेणिमार्गेण दशमगु-
णस्थानादेव निष्कषायशुद्धात्मभावनाबलेन सकलमोहस्य क्षपणात्क्षीणमोहं द्वादशं गुणस्थानं भवति इति सामान्यार्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ ०वत्यतः प्र० २ नेदं प्र०

अथापूर्वकरणाद्यंशादेव श्रेणिद्वयारोहमाह—

तत्रापूर्वगुणस्थानाद्यांशादेवाधिरोहति । शमको हि शमश्रेणिं, क्षपकः क्षपकावलीम् ॥ ३९ ॥

व्याख्या—' तत्र ' तस्मिन्नपूर्वगुणस्थानाधिरोहसमयेऽपूर्वकरणस्यैवाद्यांशादेव शमकः शमश्रेणिमारोहति, क्षपकः क्षपकावलीं क्षपकश्रेणिमधिरोहति ॥ ३९ ॥ अथ प्रथममुपशमश्रेण्यारोहयोग्यतामाह—

पूर्वज्ञः शुद्धिमान् युक्तो, ह्याद्यैः संहननैस्त्रिभिः। संध्यायन्नाद्यशुक्लांशं, स्वां श्रेणीं शमकः श्रयेत् ॥४०॥

व्याख्या—अत्रोपशमको मुनिराद्यशुक्लांशं शुक्लध्यानस्य प्रथमं पादं वक्ष्यमाणलक्षणं संध्यायन् ' स्वां श्रेणीं ' उपशमश्रेणीं शमकः ' श्रयेत् ' प्रतिपद्येत, कथंभूतः ? ' पूर्वज्ञः ' पूर्वगतश्रुतधरः, ' शुद्धिमान् ' निरतिचारचारित्रः, ' आद्यैस्त्रिभिः संहननैः ' वज्रऋषभनाराचऋषभनाराचनाराचलक्षणैर्युक्तः, एवंविधो मुनिरुपशमश्रेणीं श्रयेदिति ॥ ४० ॥ अथोपशमश्रेण्यारूढस्याल्पायुषो गतिं दीर्घायुषः कृत्यं चाह—

श्रेण्यारूढः कृते कालेऽहमिन्द्रेष्वेव गच्छति । पुष्टायुस्तूपशान्तान्तं, नयेच्चारित्रमोहनम् ॥४१॥

व्याख्या—यो मुनिरल्पायुरुपशमश्रेणिमारोहति, स श्रेण्यारूढः ' काले ' आयुस्त्रुटिलक्षणे कृते सति ' अहमिन्द्रेष्वेव '

१ ०धिरोह० प्र० २ शुक्लध्यानांशं शुक्ल० ३ श्रयतीति प्र०

सर्वार्थसिद्धादिदेवेष्वेव प्रयाति, परं यः प्रथमसंहननो भवति, अपरसंहननानामनुत्तरेषु गमनासंभवात्, यदाह— † छेवट्ठेण उ गम्मइ, चउरो जा कप्प कीलिआईसुं । चउसु दुदुकप्पवुड्ढी, पढमेणं जाव सिद्धीवि ॥ १ ॥ तथा यः सप्तलवाधिकायुष्को मुक्तियोग्यश्च भवति, स एव सर्वार्थसिद्धादौ याति, यदाह—सत्तलवा जइ आउं, पहुप्पमाणं तओ हु सिज्झंता । तत्तिअमित्तं न हुअं, तत्तो लवसत्तमा जाया ॥ १ ॥ सव्वट्ठसिद्धनामे, उक्कोसठिईसु विजयमाईसुं । एगावसेसगब्भा, हवंति लवसत्तमा देवा ॥ २ ॥ आह— तत्र उपशमश्रेणिकः कथं मुक्तियोग्यः स्यात् ? उच्यते—सप्त लवा मुहूर्त्तस्यैकादशभागरूपा भवन्ति + लव सत्तहत्तरीए, होइ मुहुत्तो ' इति वचनात्, ततो लवसप्तकावशेषायुरेवोपशमकः खण्डश्रेणिक एव पराङ्मुखो वलति, सप्तमं गुणस्थानमागत्य पुनः क्षपकश्रेणिमारुह्य सप्तलवान्तरे च क्षीणमोहान्तं गत्वाऽन्तकृत्केवलीभूत्वा मुक्तिं गच्छतीत्यदोषः, तथा यस्तु पुष्टायुरुपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते, स चाखण्डश्रेणिकः ' चारित्रमोहनं ' चारित्रमोहनीयं कर्म ' उपशान्तान्तम् ' एकादशगुणस्थानप्रान्तं ' नयेद् ' उपशमं प्रापयेदिति ॥ ४१ ॥ अथोपशमक एवापूर्वादिगुणस्थानकेषु यत्करोति तदाह—

अपूर्वादिद्वयेकैकगुणेषु शमकः क्रमात् । करोति विंशतेः शान्तिं, लोभाणुत्वं च तच्छमम् ॥४२॥

† सेवार्त्तेन तु गम्यते चतुरो यावत् कल्पान् कीलिकादिषु । चतुर्षु द्विद्विकल्पवृद्धिः प्रथमेन यावत्सिद्धिरपि ॥ १ ॥

+ सप्त लवा यदि आयुः प्राभविष्यत् तदाऽसेत्स्यन्नेव । तावन्मात्रं नाभूत् ततो लवसप्तमा जाताः ॥ १ ॥ सर्वार्थसिद्धनाम्नि (विमाने) उत्कृष्टस्थितिषु विजयादिषु । एकावशेषगर्भा भवन्ति लवसप्तमा देवाः ॥ २ ॥

व्याख्या—शमकः सप्तकोत्तरमोहसंज्वलनलोभवर्जप्रकृतिविंशतेरपूर्वानिवृत्तिलक्षणे गुणस्थानद्वये 'शान्ति' शमनं करोति, ततः क्रमेण सूक्ष्मसंपरायगुणस्थाने संज्वलनलोभस्य सूक्ष्मत्वं करोति, ततः क्रमेणोपशान्तमोहगुणस्थानके 'तच्छमं' तस्य सूक्ष्मलोभस्य शमं सर्वथोपशमं करोति, तथाऽत्रोपशान्तमोहगुणस्थाने जीव एकप्रकृतेर्बन्धक एकोनषष्टिप्रकृतिवेदयिता, अष्टचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥ ४२ ॥ अथोपशान्तमोहगुणस्थाने यादृशं सम्यक्त्वचारित्रभावलक्षणं त्रयं भवति तदाह—

शान्तदृग्वृत्तमोहत्वादत्रौपशमिकाभिधे । स्यातां सम्यक्त्वचारित्रे, भावश्चोपशमात्मकः ॥४३॥

व्याख्या—'अत्र' उपशान्तगुणस्थानके दर्शनचारित्रमोहनीयस्योपशमात् सम्यक्त्वचारित्रे औपशमिके एव भवतः तथाऽत्र भावोऽप्युपशमात्मकः, न तु क्षायिकक्षायोपशमिकौ भावाविति ॥ ४३ ॥ अथोपशान्तमोहाच्च्यवनमाह—

वृत्तमोहोदयं प्राप्योपशमी च्यवते ततः । अधःकृतमलं तोयं, पुनर्मालिन्यमश्नुते ॥ ४४ ॥

व्याख्या—उपशमी 'वृत्तमोहोदयं' चारित्रमोहनीयोदयं प्राप्य 'तत' उपशान्तमोहात् 'च्यवते' पुनर्मोहजनितप्रमादकालुष्ये पतति, युक्तोऽयमर्थः, यस्मात्कारणात् 'तोयं' जलं 'अधःकृतमलं' तलोपविष्टमलत्वादुपरि निर्मलमपि किमपि प्रेरणानिमित्तं प्राप्य पुनः 'मालिन्यमश्नुते' मलिनभावं प्राप्नुयादिति, यदाह— † सुअकेवलि आहारग, उज्जुमई उवसंतगावि हु पमाया । ॥३२॥

१ ०स्थानके प्र० २ व्रत० प्र०

† श्रुतकेवलिन आहारका ऋजुमतयः उपशान्तका अपि च प्रमादात् । हिण्डन्ति भवमनन्तं तदनन्तरमेव चतुर्गतिकाः ॥ १ ॥

हिंडंति भवमणंतं, तयणंतरमेव चउगइआ ॥ ४४ ॥

अथोपशमकानां गुणस्थानकेष्वारोहावरोहावाह—

अपूर्वाद्यास्त्रयोऽप्यूर्ध्वमेकं यान्ति शमोद्यताः । चत्वारोऽपि च्युतावाद्यं, सप्तमं वाऽन्त्यदेहिनः ॥४५॥

व्याख्या—'अपूर्वाद्यास्त्रयोऽपि शमोद्यताः' त्रयोऽप्युपशमका ऊर्ध्वमारोहमाश्रित्य एकमेव गुणस्थानं यान्ति, कोऽर्थः? अपूर्वगुणस्थानादनिवृत्तिबादरं यान्ति, तद्वर्त्तिनः सूक्ष्मसंपरायं यान्ति, तद्वर्त्तिनश्चोपशान्तमिति, तथाऽपूर्वाद्याश्चत्वारोऽप्युपशमकाः 'च्युतौ' च्यवनविषये 'आद्यं' मिथ्यात्वगुणस्थानं यान्ति. 'वा' अथवा 'अन्त्यदेहिनः' चरमशरीराः सप्तमगुणस्थानं यावद्यान्ति, ते च सप्तमात्पुनः क्षपकश्रेणिमारोहन्ति, परमेकवारं कृतोपशमा एव क्षपकत्वं कुर्वन्ति, न तु तत्रैव भवे द्विवेलं कृतोपशमाः, यदाह— * जीवो हु एगजम्मंमि, इक्कसि उवसामगो । खयंपि कुज्जा नो कुज्जा, दोवारे उवसामगो ॥ १ ॥ ४५ ॥ अथोपशमश्रेणीनां संभवसंख्यामाह—

आसंसारं चतुर्वारमेव स्याच्छमनावली । जीवस्यैकभवे वारद्वयं सा यदि जायते ॥ ४६ ॥

व्याख्या—'शमनावली' शमश्रेणी 'जीवस्य' प्राणिनः 'आसंसारं' अनादिसान्तं संसारं यावत् 'चतुर्वारं' वारचतुष्टयमेव स्यात्, सा चोपशमश्रेणिर्जीवस्य 'एकभवे' एकभवमध्ये 'यदि' कदाचिज्जायते, तदा वारद्वयं, यदाह— ॥३३॥

* जीवश्चैकजन्मनि एकश उपशमकः । क्षयमपि कुर्यात् नो कुर्यात् द्विकृत्व उपशमकः ॥ १ ॥

† उवसमसेणिचउक्कं, जायइ जीवस्स आभवं नूणं । सा पुण दो एगभवे, खवगस्सेणी पुणो एगा ॥ १ ॥ उपशमश्रेणिस्थापना चेयं— * अणदंसनपुंसित्थी, वेअछक्कं च पुरिसवेयं च । दो दो एगंतरिए, सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥ १ ॥ असंख्य० .... सं० संख्य० ...... अ० प्र० लोभ २ सं० माया १ अ० प्र० माया २ सं० मान १ अ० प्र० मान २ सं० क्रो० १ अ० प्र० क्रो० २ पुरु० १ हास्यादि० ६ स्त्री० १ नपुं० १ दर्शन० ३ अनन्ता० ४ ॥४६॥ इत्युपशमश्रेणिः । अथ क्षपकश्रेणिलक्षणमाह—

अतो वक्ष्ये समासेन, क्षपकश्रेणिलक्षणम् । योगी कर्मक्षयं कर्त्तुं, यामारुह्य प्रवर्त्तते ॥ ४७ ॥

व्याख्या—अतः परं ‘ समासेन ’ संक्षेपेण तस्याः क्षपकश्रेणेर्लक्षणं वक्ष्ये, यां क्षपकश्रेणीं समारुह्य ‘ योगी ’ क्षपको मुनिः कर्मक्षयं कर्त्तुं प्रवर्तते ॥ ४७ ॥ अथाष्टमगुणस्थानादर्वाक् याः कर्मप्रकृतीः क्षपकः क्षपयति ताः श्लोकत्रयेणाह—

अनिबद्धायुषः प्रान्त्यदेहिनो लघुकर्मणः । असंयतगुणस्थाने, नरकायुः क्षयं व्रजेत् ॥४८॥ तिर्यगायुः क्षयं याति, गुणस्थाने तु पञ्चमे । सप्तमे त्रिदशायुश्च, दृग्मोहस्यापि सप्तकम् ॥४९॥ दशैताः प्रकृतीः साधुः, क्षयं नीत्वा विशुद्धधीः । धर्मध्याने[1] कृताभ्यासः, प्राप्नोति स्थानमष्टमम् ॥५०॥ त्रिभिर्विशेषकम् ५०॥

† उपशमश्रेणिचतुष्कं जायते जीवस्याभवं नूनम् । सा पुनर्द्वे एकभवे, क्षपकश्रेणिः पुनरेका ॥ १ ॥

* अणदर्शनपुंसकस्त्रीवेद (हास्यादि) षट्कं च पुरुषवेदं च । द्वौ द्वौ (अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानौ) एकान्तरितौ (संज्वलनान्तरितौ) सदृशो सदृशं (क्रोधमानमायालोभान्) उपशमयति ॥ १ ॥

१ ०श्रेण्या ल० प्र०

व्याख्या—‘ प्रान्त्यदेहिनः ’ चरमशरीरस्य ‘ अबद्धायुषः ’ अकृतायुर्बन्धस्य ‘ लघुकर्मणः ’ अल्पकर्मणोऽल्पकर्मांशस्य क्षपकस्य ‘ असंयतगुणस्थाने ’ चतुर्थे गुणालये ‘ नरकायुः क्षयं व्रजेत् ’ नरकयोग्यायुः क्षयं याति, तथा पञ्चमे गुणस्थाने तिर्यगायुः क्षयं याति, सप्तमे गुणस्थाने ‘ त्रिदशायुः ’ देवायुरपि क्षयं याति, तथा तत्र[1] सप्तमे गुणस्थाने दृग्मोहस्य सप्तकमपि क्षयं याति, ततः क्षपकः साधुरष्टाचत्वारिंशदधिकशतकर्मप्रकृतिमध्यादेता दश प्रकृतीः क्षयं नीत्वाऽष्टत्रिंशदधिकशतप्रकृतिसत्ताकोऽष्टमं स्थानं ‘ प्राप्नोति ’ लभते, कथंभूतः ? ‘ धर्मध्याने[2] कृताभ्यासः ’ उत्कृष्टे धर्मध्याने रूपातीतलक्षणे कृतोऽभ्यासो येन स तथा, अभ्यासः— पुनः पुनरासेवनं, तेनैवाभ्यासयोगेन तत्त्वप्राप्तिः स्यात्, यदाह—अभ्यासेन जिताहारोऽभ्यासेनैव जितासनः । अभ्यासेन जितश्वासोऽभ्यासेनैवानिलत्रुटिः ॥ १ ॥ अभ्यासेन स्थिरं चित्तमभ्यासेन जितेन्द्रियः । अभ्यासेन परानन्दोऽभ्यासेनैवात्मदर्शनं ॥ २ ॥ अभ्यासवर्जितैर्ध्यानैः, शास्त्रस्थैः फलमस्ति न । भवेन्न हि फलैस्तृप्तिः, पानीयप्रतिबिम्बितैः ॥ ३ ॥ ततोऽभ्यासादेव ‘ विशुद्धधीः ’ निर्मलतत्त्वानुयायिबुद्धिरिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अथात्राष्टमे गुणस्थाने क्षपकस्य शुक्लध्यानारम्भमाह—

तत्राष्टमे गुणस्थाने, शुक्लसद्ध्यानमादिमम् । ध्यातुं प्रक्रमते साधुराद्यसंहननान्वितः ॥ ५१ ॥

व्याख्या—क्षपकः साधुस्तत्राष्टमे गुणस्थाने ‘ शुक्लसद्ध्यानं ’ शुक्लनामकं प्रधानं ध्यानं, आद्यं—प्रथमं पृथक्त्ववितर्कसप्रविचारलक्षणं वक्ष्यमाणं ध्यातुं प्रक्रमते, कथंभूतः साधुः ? ‘ आद्यसंहननान्वितो ’ वज्रर्षभनाराचनामकप्रथमसंहननयुक्त इति

१ अत्र प्र० २ ०ध्यानकृता० प्र०

॥ ५१ ॥ अथ ध्यातुरेव स्वरूपं श्लोकद्वयेनाह—

निष्प्रकम्पं विधायाथ, दृढं पर्यङ्कमासनम् । नासाग्रदत्तसन्नेत्रः, किञ्चिदुन्मीलितेक्षणः ॥ ५२ ॥

विकल्पवागुराजालाद्दूरोत्सारितमानसः । संसारोच्छेदनोत्साहो, योगीन्द्रो ध्यातुमर्हति ॥ ५३ ॥

व्याख्या—'अथ' अनन्तरं 'योगीन्द्रः' क्षपकमुनीन्द्रः व्यवहारमाश्रित्य ध्यातुमर्हति—ध्यानारम्भयोग्यो भवतीति सम्बन्धः, किं कृत्वा ? पर्यङ्कासनं 'दृढं' निविडबन्धं विधाय; कथंभूतं ? 'निष्प्रकम्पं' निश्चलं, यत आसनजय एव ध्यानस्य प्रथमः प्राणः, यदाह—आहारासणनिद्दाजयं च काऊण जिणवरमएणं । झाईज्जइ निअअप्पा, उवइट्ठं जिणवरिन्देणं ॥ १ ॥ तत्र पर्यङ्कासनं 'स्याज्जङ्घयोरधोभागे, पादोपरि कृते सति । पर्यङ्को नाभिगोत्तानदक्षिणोत्तरपाणिकः ॥ १ ॥' कैश्चित्सिद्धासनमित्युच्यते, यथा—योनिं वामपदा परेण निविडं संपीड्य शिश्नं दृढु, न्यस्योरस्यचलेन्द्रियः स्थिरमना लोलां च तालव्यन्तरे । वंशस्थैर्यतयाऽभिनिश्चलदृशा पश्यन् भ्रुवोरन्तरं, योगी योगविधिप्रसाधनकृते सिद्धासनं साधयेत् ॥ १ ॥ अथवाऽऽसननियमो नास्ति, यदाह—यस्मिन् यस्मिन्नासनेऽभ्यस्यमाने, चेतःस्थैर्यं जायते तत्र तत्र । कार्यो यत्नः पद्मपर्यङ्ककायोत्सर्गैकांहिद्वयंह्रिवज्रासनादौ ॥ १ ॥ कथंभूतो योगीन्द्रः ? 'नासाग्रदत्तसन्नेत्रः' नासाग्रे दत्ते न्यस्ते सती प्रसन्ने नेत्रे लोचने

१ प्रथमे प्राणाः प्र० २ आहारासननिद्राजयं च कृत्वा जिनवरमतेन । ध्यायते निजक आत्मा उपदिष्टं जिनवरेन्द्रेण । १ ।

३ झाइज्ज णियं अप्पा प्र० ४ सुनिश्चलतया प्र०

यस्य स तथा, नासाग्रन्यस्तलोचनो हि ध्यानसाधको भवति, यदाह ध्यानदण्डकस्तुतौ—नासावंशाग्रभागस्थितनयनयुगो मुक्तताराप्रचारः, शेषाक्षक्षीणवृत्तिस्त्रिभुवनविवरोद्भ्रान्तयोगैकचक्षुः । पर्यङ्कातङ्कशून्यः परिकलितघनोच्छ्वासनिःश्वासवातः, स ध्यानारूढमूर्त्तिश्चिरमवतु जिनो जन्मसंभूतिभीतेः ॥१॥ पुनः कथंभूतः ? 'किञ्चिदुन्मीलितेक्षणः' किञ्चिदुन्मीलिते अर्द्धविकसिते ईक्षणे यस्य स तथा, योगिनः समाधिसमये किञ्चिदुन्मीलिते अक्षिणी भवतः, यदाह—गम्भीरस्तम्भमूर्त्तिर्व्यपगतकरणव्यापृतिर्मन्दमन्दं, प्राणायामो ललाटस्थलनिहितमना दत्तनासाग्रदृष्टिः । नाप्युन्मीलन्निमीलन्नयनमतितरां बद्धपर्यङ्कबन्धो, ध्यानं प्रध्याय शुक्लं सकलविदनवद्यः स पायाज्जिनो वः । १ । पुनरपि कथंभूतः ? 'दूरोत्सारितमानसो' विरलीकृतचित्तः, कस्मात् ? 'विकल्पवागुराजालात्' कल्पनावागुरिकाबन्धात्, यतो विकल्पा एव बाढं कर्मबन्धनहेतवः, यदाह—अशुभा वा शुभा वाऽपि, विकल्पा यस्य चेतसि । स स्वं बध्नात्ययःस्वर्णबन्धनाभेन कर्मणा ॥ १ ॥ वरं निद्रा वरं मूर्छा, वरं विकलतापि वा । न त्वार्त्तरौद्रदुर्लेश्याविकल्पाकुलितं मनः ॥ २ ॥ भूयः कथंभूतः ? 'संसारोच्छेदनोत्साहः' संसारोच्छेदनार्थं भवपरिहारार्थमुत्साह उद्यमो यस्य स तथा, भवच्छेदकध्यानार्थमुत्साहवतां हि योगसिद्धिः स्यात्, यदाह—उत्साहान्निश्चयाद्धैर्यात्संतोषात्तत्त्वदर्शनात् । मुनेर्जनपदत्यागात्, षड्भिर्योगः प्रसिद्ध्यति ॥ १ ॥ ५३ ॥ अथ प्राणायाममाह—

अपानद्वारमार्गेण, निस्सरन्तं यथेच्छया । निरुध्योर्ध्वप्रचारार्तिं, प्रापयत्यनिलं मुनिः ॥ ५४ ॥

१ ०स्म्भमूर्त्ति प्र०

व्याख्या—' मुनिः ' योगीन्द्रोऽनिलं—पवनं ' ऊर्द्ध्वप्रचाराप्तिं ' दशमद्वारगोचरताप्राप्तिं प्रापयति, किं कृत्वा ? ' अपानद्वारमार्गेण ' पायुवर्त्मना पवनं यथेच्छया ' निस्सरन्तं ' स्वस्वभावेन गच्छन्तं ' निरुन्ध्य ' संकोच्य, मूलबन्धयुक्त्याऽपानपवनमाकुञ्च्येत्यर्थः, मूलबन्धश्चायं—पार्ष्णि भागेन संपीड्य, योनिमाकुञ्चयेद् गुदम् । अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य, मूलबन्धो निगद्यते ॥ १ ॥ इदमाकुञ्चनकर्मैव प्राणायामस्य मूलं, यदुक्तं ध्यानदण्डकस्तुतौ—संकोच्यापानरन्ध्रं हुतवहसदृशं तन्तुवत्सूक्ष्मरूपं, धृत्वा हृत्पद्मकोशे तदनु च गलके तालुनि प्राणशक्तिम् । नीत्वा शून्यातिशून्यां पुनरपि खगतिं दीप्यमानां समन्ताल्लोकालोकावलोकां कलयति स कलां यस्य तुष्टो जिनेशः ॥ १ ॥ ५४ ॥ अथ पूरकप्राणायाममाह—

द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं, समाकृष्य समीरणम् । पूरयत्यतियत्नेन, पूरकध्यानयोगतः ॥ ५५ ॥

व्याख्या—योगी पूरकध्यानयोगाद् ' अतियत्नेन ' अतिप्रयत्नेन कोष्ठं सकलदेहगतं नाडीगणं वा पवनेन पूरयति, किं कृत्वा ? ' द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं समीरणं समाकृष्य ' द्वादशाङ्गुलप्रमाणं बहिस्तात्पवनं समन्तादाकृष्य, अत्रायमर्थः—पवनो नभस्तत्त्वे वहमाने नासान्तःस्थ एव भवति, तेजस्तत्त्वे वहमाने चत्वार्यङ्गुलानि बहिस्तादूर्द्ध्वगः स्फुरति, वायुतत्त्वे वहमाने षडङ्गुलानि बहिस्तात्तिरश्चीनश्चरति, पृथ्वीतत्त्वे वहमानेऽष्टाङ्गुलानि यावद्बहिर्मध्यमभावेन तिष्ठति, जलतत्त्वे वहमाने द्वादशाङ्गुलानि यावदधस्ताद्वहति, यदाह—नासान्तर्नभसोऽब्ध्यंह्रिचष्टार्कसंख्याङ्गुलोत्तरा । तेजोवायुपृथिव्यम्बुबहिर्गतिरुदाहृता ॥ १ ॥ ततो द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं वारुणं मण्डलं प्रचारावसरेऽमृतमयं पवनं समाकृष्येत्यर्थः, एतच्च पूरकध्यानं कर्मतया केचिदाहुः—वक्त्रघ्रा-

णप्राणमाकृष्य तेन, स्थानं भित्त्वा ब्रह्मसूरीश्वराणाम् । स्थूलाः सूक्ष्मा नाडिकाः पूरयेद्यद्, विज्ञातव्यं कर्म तत्पूरकाख्यम् ॥ १ ॥ ॥ ५५ ॥ अथ रेचकप्राणायाममाह—

निस्सार्यते ततो यत्नान्नाभिपद्मोदराच्छनैः । योगिना योगसामर्थ्याद्रेचकाख्यः प्रभञ्जनः ॥ ५६ ॥

व्याख्या—' ततः ' पूरकादनन्तरं ' योगिना ' साधकेन ' योगसामर्थ्यात् ' प्राणायामाभ्यासबलाद् ' रेचकाख्यः प्रभञ्जनो ' रेचकनामा पवनो ' नाभिपद्मोदरात् ' नाभिपङ्कजकोटरात् ' शनैः ' मन्दंमन्दं ' यत्नाद् ' आदरात् ' निस्सार्यते ' बहिः क्षिप्यते, तद्रेचकध्यानं, यदाह—वज्रासनस्थिरवपुः स्थिरधीः स्वचित्तमारोप्य रेचकसमीरणजन्मचक्रे । स्वान्तेन रेचयति नाडिगतं समीरं, तत्कर्म रेचकमिति प्रतिपत्तिमेति ॥ १ ॥ ५६ ॥ अथ कुम्भकध्यानमाह—

कुम्भवत्कुम्भकं योगी, श्वसनं नाभिपङ्कजे । कुम्भकध्यानयोगेन, सुस्थिरं कुरुते क्षणम् ॥५७॥

व्याख्या—योगी ' कुम्भकं ' कुम्भकाख्यं ' श्वसनं ' पवनं ' नाभिपङ्कजे ' नाभिकमले ' कुम्भकध्यानयोगेन ' कुम्भककर्मप्रयोगेण ' कुम्भवद् ' घटवद्घटाकारं कृत्वा सुतरां स्थिरं कुरुते, यदाह—चेतसि श्रयति कुम्भकचक्रं, नाडिकासु निविडीकृतवातः । कुम्भवत्तरति यज्जलमध्ये, तद्वदन्ति किल कुम्भककर्म ॥ १ ॥ ५७ ॥ अथ पवनजयेन मनोजयमाह—

इत्येवं गन्धवाहानामाकुञ्चनविनिर्गमौ । संसाध्य निश्चलं धत्ते, चित्तमेकाग्रचिन्तने ॥ ५८ ॥

व्याख्या—यत्र मनस्तत्र पवनो यत्र पवनस्तत्र मनो वर्त्तते, यदाह—दुग्धाम्बुवत्संमिलितौ सदैव, तुल्यक्रियौ मानसमारुतौ

हि। यावन्मनस्तत्र मरुत्प्रवृत्तिर्यावन्मरुत्तत्र मनःप्रवृत्तिः॥१॥तत्रैकनाशादपरस्य नाश, एकप्रवृत्तेरपरप्रवृत्तिः। विध्वस्तयोरिन्द्रियवर्गशुद्धिस्तद्ध्वंसनान्मोक्षपदस्य सिद्धिः ॥ २ ॥ इति, तत ‘ इत्येवं ’ अमुना पूर्वोक्तप्रकारेण पूरकरेचककुम्भकक्रमेण ‘ गन्धवाहानां ’ पवनानां ‘ आकुञ्चनविनिर्गमौ संसाध्य ’ वातानां[1] संग्रहमोक्षावभ्यस्य ‘ चित्तं ’ मनः ‘ एकाग्रचिन्तने ’ समाधिविषये निश्चलं धत्ते, मरुज्जये हि मनोनिश्चलता स्यादेव, यदाह—प्रचलति यदि क्षोणीचक्रं चलन्त्यचला अपि, प्रलयपवनप्रेङ्खालोलाश्चलन्ति पयोधयः। पवनजयिनः सावष्टम्भप्रकाशितशक्तयः, स्थिरपरिणतेरात्मध्यानाच्चलन्ति न योगिनः ॥ १ ॥ ५८ ॥ अथ भावस्यैव प्राधान्यमाह—

प्राणायामक्रमप्रौढिरत्र रूढ्यैव दर्शिता । क्षपकस्य यतः श्रेण्यारोहे भावो हि कारणम् ॥५९॥

व्याख्या—‘ अत्र ’ श्रेण्यारोहे क्षपकश्रेण्यारोहविषये ‘ प्राणायामक्रमप्रौढिः ’ पवनाभ्यासक्रमप्रगल्भता ‘ रूढ्यैव ’ प्रसिद्धिमात्रतयैव दर्शिता, ‘ यतः ’ यस्मात्कारणात् ‘ हिः ’ स्फुटं क्षपकस्य भाव एव केवलोद्गमकारणं, न तु प्राणायामादिडम्बरः, यदुक्तं चर्पटिनापि—नासाकन्दं नाडीवृन्दं, वायोश्चारः प्रत्याहारः। प्राणायामो बीजग्रामो, ध्यानाभ्यासो मन्त्रन्यासः ॥ १ ॥ हृत्पद्मस्थं भ्रूमध्यस्थं, नासाग्रस्थं श्वासान्तःस्थम् । तेजःशुद्धं ध्यानं बुद्धं, ॐकाराख्यं सूर्यप्रख्यम् ॥ २ ॥ ब्रह्माकाशं शून्याभासं, मिथ्याजल्पं चिन्ताकल्पम् । कायाक्रान्तं चित्तभ्रान्तं, त्यक्त्वा सर्वं मिथ्या गर्वम् ॥३॥ गुर्वादिष्टं चिन्तोत्सृष्टं, देहातीतं भावोपेतम्। त्यक्तद्वन्द्वं नित्यानन्दं, शुद्धं तत्त्वं जानीहि त्वम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च—ॐकाराभ्यसनं विचित्रकरणैः प्राणस्य वायोर्जयात्, तेजश्चिन्तनमात्मकायकमले

१ वायूनां प्र०

शून्याम्बरालम्बनम् । त्यक्त्वा सर्वमिदं कलेवरगतं चिन्तामनोविभ्रमं, तत्त्वं पश्यत जल्पकल्पनकलातीतं स्वभावस्थितम् ॥ १ ॥ ५९ ॥ अथाद्यशुक्लध्यानस्य नामाह—

सवितर्कं सविचारं, सपृथक्त्वमुदाहृतम् । त्रियोगयोगिनः साधोराद्यं शुक्लं सुनिर्मलम् ॥६०॥

व्याख्या—‘ त्रियोगयोगिनः साधोः ’ मनोवचःकाययोगवतो मुनेः ‘ आद्यं ’ प्रथमं शुक्लध्यानं ‘ उदाहृतं ’ प्रोक्तं, तत्कथंभूतं ? सह वितर्केण वर्त्तत इति सवितर्कं, सह विचारेण वर्त्तत इति सविचारं, सह पृथक्त्वेन वर्त्तत इति सपृथक्त्वं, इति विशेषणत्रयोपेतत्वात् पृथक्त्ववितर्कसविचारनामकं प्रथमं शुक्लध्यानमिति ॥ ६० ॥ अथ तद्विशेषणत्रयस्य स्वरूपमाह—

श्रुतचिन्ता वितर्कः स्यात्, विचारः संक्रमो मतः। पृथक्त्वं स्यादनेकत्वं, भवत्येतत्त्रयात्मकम् ॥६१॥

व्याख्या—एतत्प्रथमं शुक्लध्यानं त्रयात्मकं, क्रमोत्क्रमगृहीतविशेषणत्रयरूपं[3], तत्र श्रुतचिन्तारूपो वितर्कः, अर्थशब्दयोगान्तरेषु संक्रमो विचारः, द्रव्यगुणपर्यायादिभिरन्यत्वं पृथक्त्वं ॥ ६१ ॥ अथैतत्त्रयस्य क्रमेण व्यक्तार्थं व्याचिख्यासुः प्रथमं वितर्कमाह—

स्वशुद्धात्मानुभूतात्म[4]भावश्रुतावलम्बनात्। अन्तर्जल्पो वितर्कः स्याद्, यस्मिंस्तत्सवितर्कजम् ॥६२॥

व्याख्या—यस्मिन् ध्यानेऽन्तर्जल्पोऽन्तरङ्गध्वनिरूपो वितर्को विचारणात्मकस्तत्सवितर्कं ध्यानं स्यात्, कस्मात् ? ‘स्वशुद्धा-

१ ०न्यान्तरा० प्र० २ ०मात्रमाह प्र० ३ ०विशेषत्रय० प्र० ४ ०भूत्या० प्र०

त्मानुभूतात्मभावश्रुतावलम्बनात्' स्वकीयनिर्मलपरमात्मतत्त्वानुभवमयान्तरङ्गभावगतागमावलम्बनतः, इत्युक्तं सवितर्कं ध्यानम् ॥६२॥ अथ सविचारमाह—

अर्थादर्थान्तरे शब्दाच्छब्दान्तरे च संक्रमः । योगाद्योगान्तरे यत्र, सविचारं तदुच्यते ॥ ६३ ॥

व्याख्या—यत्र ध्याने स एव पूर्वोक्तो वितर्को विचारणात्मकोऽर्थान्तरे संक्रमते, योगाद्योगान्तरे संक्रमते तद्ध्यानं सविचारं ससंक्रमणमुच्यत इति ॥ ६३ ॥ अथ सपृथ[2]क्त्वमाह—

द्रव्याद् द्रव्यान्तरं याति, गुणाद्याति गुणान्तरम् । पर्यायादन्यपर्यायं, सपृथक्त्वं भवत्यतः ॥६४॥

व्याख्या—यत्र ध्याने स एव पूर्वोक्तो वितर्कः सविचारोऽर्थव्यञ्जनयोगान्तरसंक्रमणरूपोऽपि निजशुद्धात्मद्र[3]व्यान्तरं याति, अथवा गुणाद् गुणान्तरं याति, यद्वा पर्यायान्तरं याति, तत्र--सहजाता गुणा द्रव्ये, सुवर्णे पीतता यथा। क्रमभूतास्तु पर्याया, मुद्राकुण्डलतादयः ॥ १ ॥ तेषु द्रव्यगुणपर्यायान्तरेषु अन्यत्वं-पृथक्त्वं तदस्ति यत्र ध्याने तत्सपृथक्त्वम् ॥ ६४ ॥ अथाद्यशुक्लध्यानजनितां शुद्धिमाह--

इति त्रयात्मकं ध्यानं, प्रथमं शुक्ल[4]मीरितम् । प्राप्नोत्यतः परां शुद्धिं, सिद्धिश्रीसौख्यवर्णिकाम् ॥६५॥

१ ०भूत्या० प्र० २ पृथक्त्व० प्र० ३ त्मवद्द्रव्यान्त० प्र० ४ ध्यायन् योगी समाहितः । संप्राप्नोति प्र०

व्याख्या—इति[1] त्रयात्मकं पृथक्त्ववितर्कसविचारात्मकं प्रथमं शुक्लध्यानं कथितं, तस्माद्ध्यानात् 'परां' प्रकृष्टां शुद्धिं प्राप्नोति, कथंभूतां ? 'सिद्धिश्रीसौख्यवर्णिकां' मुक्तिलक्ष्मीमुखनिदर्शनिकामासादयतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ अथैतस्यैव विशेषस्वरूपमाह—

यद्यपि प्रतिपात्येतदु[3]क्तं ध्यानं प्रजायते । तथाप्यतिविशुद्धत्वादूर्ध्वस्थानं समीहते ॥ ६६ ॥

व्याख्या—यद्यप्येतदु[4]क्तं ध्यानं 'प्रतिपाति' पतनशीलं 'प्रजायते' समुत्पद्यते, तथापि 'अतिविशुद्धत्वाद्' अतिनैर्मल्यतः 'ऊर्ध्वस्थानं' अग्रेतनं गुणस्थानं 'समीहते' तदारोहाय धावतीत्यर्थः । तथाऽपूर्वगुणस्थानस्थो जीवो निद्राद्विकदेवद्विकपञ्चेन्द्रियत्वप्रशस्तविहायोगतित्रसनवकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणवैक्रियोपाङ्गआहारकोपाङ्गआद्यसंस्थाननिर्माणतीर्थकृत्त्ववर्णचतुष्कागुरुलघूपघातपराघातोच्छ्वासरूपद्वात्रिंशत्प्रकृतिव्यवच्छेदात् षड्विंशते[5]र्बन्धकः, अन्त्यसंहननत्रिकसम्यक्त्वोदयव्यवच्छेदात् द्वासप्ततेर्वेदयिताऽष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥ ६६ ॥ इति क्षपकस्याष्टमम् । अथ क्षपकोऽनिवृत्तिगुणस्थानमारोहन् याः प्रकृतीर्यत्र यथा क्षिपति तत्र तास्तथा श्लोकपञ्चकेनाह—

अनिवृत्तिगुणस्थानं, ततः समधिगच्छति। गुणस्थानस्य तस्यैव, भागेषु नवसु क्रमात् ॥ ६७ ॥

गतिः श्वाभ्री च तैरश्ची, द्वे तयोरानुपूर्विके । साधारणत्वमुद्योतः, सूक्ष्मत्वं विकलत्रयम् ॥६८॥

१ योगी 'समाहितः' समाधिमान् 'इति' पूर्वोक्तं प्र० २ ध्यायन् परां ३ शुक्लध्यानं ४ शुक्लध्यानं ५ ०शतेर्बन्धकः

एकेन्द्रियत्वमातापस्त्यानगृद्ध्यादिकत्रयम् । स्थावरत्वमिहाद्यंशे, क्षीयन्ते षोडशेत्यमूः ॥ ६९ ॥
अष्टौ मध्यकषायाश्च, द्वितीयेऽथ तृतीयके । षण्ढत्वं तुर्यके स्त्रीत्वं, हास्यषट्कं च पञ्चमे ॥७०॥
चतुर्ष्वंशेषु शेषेषु, क्रमेणैवातिशुद्धितः । पुंवेदश्च ततः क्रोधो, मानो माया च नश्यति ॥ ७१ ॥

पञ्चभिः कुलकम्

व्याख्या—'ततः' तस्मादष्टमगुणस्थानादनन्तरं क्षपकोऽनिवृत्तिगुणस्थानं नवमं समारोहति समधिगच्छति, ततस्तस्यैव गुणस्थानस्य नवसु भागेषु कृतेषु आद्येऽंशे प्रथमे भागे 'इत्यमूः' इत्येताः षोडश कर्मप्रकृतयः क्षीयन्ते, इत्यमूः काः ? 'श्वाभ्री गतिः' नरकगतिः, 'तैरश्ची' तिर्यग्गतिः, तयोर्नरकतिरश्चोर्द्वे आनुपूर्विके नरकानुपूर्वी तिर्यगानुपूर्वी चेति 'साधारणत्वं' साधारणनाम 'उद्योत' उद्योतनाम 'सूक्ष्मत्वं' सूक्ष्मनाम 'विकलत्रयं' द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिलक्षणं 'एकेन्द्रियत्वं' एकेन्द्रियजातिरूपं, 'आताप' आतपनाम, 'स्त्यानगृद्ध्यादिकत्रयं' निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिरितित्रिकं, 'स्थावरत्वं' स्थावरनामकर्मेति षोडश कर्मप्रकृतयोऽनिवृत्ति[1]गुणस्थानस्य प्रथमे भागे क्षीयन्ते, तथाऽष्टौ मध्यकषाया–अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानलक्षणा द्वितीये भागे क्षीयन्ते, तृतीये भागे 'षण्ढत्वं' नपुंसकत्वं क्षीयते, 'तुर्यके' चतुर्थके भागे 'स्त्रीत्वं' स्त्रीवेदः क्षीयते, पञ्चमे भागे हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सेतिषट्कं च क्षीयते, शेषेषु 'चतुर्ष्वंशेषु' षष्ठादिनवमान्त्येषु 'क्रमेणैवातिशुद्धितो' ध्यानस्यातिनैर्मल्यतः पुंवेदः सञ्ज्वलनक्रोधो मानो माया च नश्यति, अयमर्थः—षष्ठे भागे पुंवेदः क्षीयते, सप्तमे भागे संज्वलनक्रोधः क्षीयते, अष्टमे संज्वलनमानः क्षीयते, नवमे भागे संज्वलनमाया च क्षीयते, तथा चानिवृत्तिगुणस्थानस्थो जीवो हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्साव्यवच्छेदाद् द्वाविंशतेर्बन्धकः, हास्यषट्कोदयव्यवच्छेदात् षट्षष्टेर्वेदयिता, नवमांशे मायान्तपञ्चत्रिंशत्प्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदात् त्र्युत्तरशतसत्ताको भवति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति क्षपकस्य नवमम् । अथ क्षपकस्य दशमगुणस्थानमाह—

[1] निवृत्तिगु० प्र०

ततोऽसौ स्थूललोभस्य, सूक्ष्मत्वं प्रापयन् क्षणात् । आरोहति मुनिः सूक्ष्मसंपरायं गुणास्पदम् ॥७२॥

व्याख्या—'ततो' नवमगुणस्थानादनन्तरं 'असौ' क्षपको मुनिः 'सूक्ष्मसंपरायास्पदं' (रायं गुणास्पदं) सूक्ष्मसंपरायनामकं गुणस्थानमारोहति, किं कुर्वन् ? 'क्षणात्' क्षणमात्रात् 'स्थूललोभस्य' स्थूलरूपस्य संज्वलनलोभस्य 'सूक्ष्मत्वं' सूक्ष्माणुरूपत्वं प्रापयन् । तथा सूक्ष्मसंपरायस्थो जीवः पुंवेदसंज्वलनचतुष्कबन्धव्यवच्छेदाद् कर्मप्रकृतीनां सप्तदशकस्य बन्धकः, त्रिवेदत्रिसंज्वलनोदयव्यवच्छेदात्षष्टेर्वेदयिता मायासत्ताव्यवच्छेदात् द्व्युत्तरशतसत्ताको भवति ॥ ७२ ॥ इति क्षपकस्य दशमम् । अथ क्षपकस्यैकादशं गुणस्थानं न भवतीत्याह—

एकादशं गुणस्थानं, क्षपकस्य न[1] संभवेत् । किंतु स सूक्ष्मलोभांशान्, क्षपयन् द्वादशं व्रजेत् ॥७३॥

व्याख्या—क्षपकस्यैकादशं गुणस्थानकं 'न' नैव भवेत्, किंतु दशमादेव गुणस्थानात्क्षपकः 'सूक्ष्मलोभांशान्' सूक्ष्मीकृत-

[1] भवेन्नहि । दशमात्सूक्ष्म० प्र० [2] 'हि' स्फुटं

लोभखण्डान् क्षपयन् सन् 'द्वादशं' क्षीणमोहाख्यं गुणस्थानं 'व्रजेद्' गच्छेदिति, अत्र क्षपकश्रेणीं च समर्थयति, तत्क्रमश्चायं—× अणमिच्छमीससम्मं, अट्ठनपुंसित्थिवेअछक्कं च। पुंवेयं च खवेइ, कोहाईए अ संजलणे ॥ १ ॥ ७३ ॥ अथ तत्र शुक्लध्यानस्य द्वितीयांशाश्रयणमाह—

भूत्वाऽथ क्षीणमोहात्मा, वीतरागो महायतिः। पूर्ववद्भावसंयुक्तो, द्वितीयं शुक्लमाश्रयेत् ॥७४॥

व्याख्या—अथ चानन्तरं स क्षपकः 'क्षीणमोहात्मा भूत्वा' क्षीणमोहगुणस्थानाद्धापरिणतिमयो भूत्वा द्वितीयं शुक्लध्यानं 'पूर्ववत्' प्रथमशुक्लध्यानरीत्या 'श्रयेद्' भजेत्, कथंभूतः क्षपकः? 'वीतरागो' विशेषेण इतो रागो यस्मात्स तथा, पुनरपि कथंभूतः? 'भावसंयुक्तो' विशुद्धतरभावोपेतः, एवंविधः क्षपको द्वितीयं शुक्लध्यानं श्रयेदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

अथ तदेव शुक्लध्यानं सनामविशेषणमाह—

अपृथक्त्वमवीचारं, सवितर्कगुणान्वितम्। स ध्यायत्येकयोगेन, शुक्लध्यानं द्वितीयकम् ॥७५॥

व्याख्या—'स' क्षपकः क्षीणमोहगुणस्थानवर्ती द्वितीयं शुक्लध्यानं 'एकयोगेन' एकतरयोगेन संध्यायति, यदाह— एकं त्रियोगभाजामाद्यं स्यादपरमेकयोगवताम्। तनुयोगिनां तृतीयं, निर्योगानां चतुर्थं तु ॥ १ ॥ कथंभूतं? 'अपृथक्त्वं' ॥४६॥

× अणमिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वानि अष्टनपुंसकस्त्रीवेदषट्कं च। पुंवेदं च क्षपयति क्रोधादिकान् च संज्वलनान् ॥ १ ॥

१ स प्र० २ अथानन्तरं प्र० ३ हि प्र०

पृथक्त्ववर्जितं, 'अविचारं' विचाररहितं, 'सवितर्कगुणान्वितं' वितर्कमात्रगुणोपेतं, द्वितीयं शुक्लध्यानं ध्यायतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ अथापृथक्त्वमेव व्यक्तमाह—

निजात्मद्रव्यमेकं वा, पर्यायमथवा गुणम्। निश्चलं चिन्त्यते यत्र, तदेकत्वं विदुर्बुधाः ॥७६॥

व्याख्या—'बुधा' ज्ञाततत्त्वाः 'तदेकत्वम्' अपृथक्त्वं 'विदुः' अवधारयन्ति स्म कथयन्ति स्म, तत्किं?—ध्यायकेन यन्निजात्मद्रव्यं 'एकं' केवलं स्वकीयविशुद्धपरमात्मद्रव्यं, 'वा' अथवा तस्यैव परमात्मद्रव्यस्य एकं केवलं पर्यायं, 'वा' अथवा एकमद्वितीयं गुणं वा, तदत्र गुणपर्यायविशेषः पूर्वोक्त एव, एतदेवंविधमेकं द्रव्यमेकं गुणं वा एकं पर्यायं वा, 'निश्चलं' चलनवर्जितं यत्र ध्यायते तदेकत्वमिति ॥ ७६ ॥ अथाविचारत्वमाह—

यद्व्यञ्जनार्थयोगेषु, परावर्त्तविवर्जितम्। चिन्तनं तदविचारं, स्मृतं सद्ध्यानकोविदैः ॥ ७७ ॥

व्याख्या—सम्प्रति सद्ध्यानकोविदत्वं शास्त्राम्नायविशेषादेवास्ति, न त्वनुभवात्, यदाहुः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः—अनविच्छित्त्याऽऽम्नायः, समागतोऽस्येति कीर्त्यतेऽस्माभिः। दुष्करमप्याधुनिकैः, शुक्लध्यानं यथाशास्त्रम् ॥ १ ॥ तैः सद्ध्यानकोविदैः-शास्त्राम्नायावगतशुक्लध्यानरहस्यैस्तद् 'अविचारं' अविचारविशेषणोपेतं द्वितीयं शुक्लं स्मृतं प्रज्ञप्तं, तत्किं?—यत्पूर्वोक्तस्वरूपेषु 'व्यञ्जनार्थयोगेषु' शब्दाभिधेययोगरूपेषु 'परावर्त्तविवर्जितं' शब्दाच्छब्दान्तरमित्यादिसंक्रमेण रहितं चिन्तनं श्रुतानुसारादेव ॥४७॥

१ नेदं प्र० २ व्यद्रव्य० प्र० ३ शब्दार्थ० प्र०

क्रियते तदविचारमिति ॥ ७७ ॥ अथ सवितर्कत्वमाह—

निजशुद्धात्मनिष्टं हि, भावश्रुतावलम्बनात् । चिन्तनं क्रियते यत्र, सवितर्कं तदुच्यते ॥ ७८ ॥

व्याख्या—यत्र 'निजशुद्धात्मनिष्ठं' स्वकीयातिविशुद्धपरमात्मलीनं 'हि' स्फुटं चिन्तनं सूक्ष्मविचारणात्मकं क्रियते, तत्सवितर्कैकगुणोपेतं द्वितीयं शुक्लध्यानं, कस्मात् ? 'भावश्रुतावलम्बनात्' सूक्ष्मान्तर्जल्परूपभावागमश्रुतावलम्बनमात्रचिन्तनादिति ॥ ७८ ॥ अथ द्वितीयशुक्लजनितसमरसीभावमाह—

इत्येकत्वमविचारं, सवितर्कमुदाहृतम् । तस्मिन् समरसीभावं, धत्ते स्वात्मानुभूतितः ॥ ७९ ॥

व्याख्या—'इति' पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्वाविचारसवितर्करूपविशेषणत्रयोपेतं द्वितीयं शुक्लध्यानं 'उदाहृतं' कथितं, 'तस्मिन्' द्वितीये शुक्लध्याने वर्त्तमानो ध्यानी—ध्यानात्[3] समरसीभावस्तदेकीकरणं मतं । आत्मा यदपृथक्त्वेन, लीयते परमात्मनि ॥ १ ॥ तं समरसीभावं 'धत्ते' धारयति, कुतः ? 'स्वात्मानुभूतितः' स्वस्यात्मनोऽनुभूतिरनुभवनं स्वात्मानुभूतिस्तस्याः ॥ ७९ ॥ अथ क्षीणमोहगुणस्थानाद्धाऽवमाने यत्करोति तदाह—

इत्येतद्ध्यानयोगेन, प्लुष्यत्कर्मेन्धनोत्करः । निद्राप्रचलयोर्नाशमुपान्त्ये कुरुत क्षणे ॥ ८० ॥

व्याख्या—इत्येतत्पूर्वोक्तध्यानयोगेन द्वितीयशुक्लध्यानसमायोगेन 'प्लुष्यत्कर्मेन्धनोत्करो' दह्यमानकर्मसमिदुत्करो योगीन्द्रः

१ ०र्कमाह   २ ०वगत.बळ० प्र०   ३ सोऽयं प्र०

'उपान्त्ये' अन्त्यसमीपसमये निद्राप्रचलयोः 'नाशं करोति' क्षयं कुरुते ॥ ८० ॥ अथान्त्यसमये यत्करोति तदाह—

अन्त्ये दृष्टिचतुष्कं च, दशकं ज्ञानविघ्नयोः । क्षपयित्वा मुनिः क्षीणमोहः स्यात्केवलात्मकः ॥८१॥

व्याख्या—क्षपको मुनिः क्षीणमोहस्यान्त्ये समये 'दृष्टिचतुष्कं' चक्षुर्दर्शनादिदर्शनचतुष्कं ज्ञानान्तरायदशकं चेत्येताश्चतुर्दश प्रकृतीः क्षपयित्वा क्षीणमोहांशः सन् केवलात्मकः स्यादिति । तथा क्षीणमोहगुणस्थानस्थो जीवो दर्शनचतुष्कज्ञानान्तरायदशकोच्चयशोरूपषोडशबन्धव्यवच्छेदादेकसातवेद्यबन्धकः, तथा संज्वलनलोभऋषभनाराचनाराचोदयव्यवच्छेदात्सप्तपञ्चाशत्प्रकृतेर्वेदयिता, लोभसत्ताक्षपकत्वादेकोत्तरशतसत्ताको भवति ॥८१॥ इति क्षपकस्य द्वादशम् ॥८१॥ अथ क्षीणमोहान्तप्रकृतीनां संख्यामाह—

एवं च क्षीणमोहान्ता, त्रिषष्टिप्रकृतिस्थितिः । पञ्चाशीतिर्जरद्वस्त्रप्रायाः शेषाः सयोगिनि ॥८२॥

व्याख्या—'एवं' पूर्वोक्तप्रकारेण त्रिषष्टिप्रकृतीनां स्थितिः क्षीणमोहान्तैव, कोऽर्थः ?—चतुर्थगुणस्थानादारभ्य क्षीयमाणानां प्रकृतीनां त्रिषष्टिः क्षीणमोहे संपूर्णा, यथैकस्याः प्रकृतेश्चतुर्थगुणस्थाने क्षयः, पुनरेकस्याः पंचमे, अष्टानां सप्तमे, षट्त्रिंशत्प्रकृतीनां नवमे, सप्तदशप्रकृतीनां द्वादशे क्षयः, इत्येवं त्रिषष्टिप्रकृतीनां क्षीणमोहान्तैव स्थितिरुक्ता, तथा शेषास्त्रिषष्टिव्यतिरिक्ताः पञ्चाशीतिप्रकृतयो 'जरद्वस्त्रप्राया' अत्यर्थं जीर्णचीवरकल्पाः सयोगिगुणस्थाने भवन्ति ॥ ८३ ॥ अथ सयोगिनि यो भावो भवति, ये च सम्यक्त्वचारित्रे भवतस्तदाह—

१ ०गुणस्थान प्र०   २ अत्यन्तर्जी० प्र०

भावोऽत्र क्षायिकः शुद्धः, सम्यक्त्वं क्षायिकं परम्। क्षायिकं हि यथाख्यातचारित्रं तस्य निश्चितम्॥८३॥

व्याख्या—'तस्य' केवलात्मनो भगवतः, 'अत्र' सयोगिगुणस्थाने भावः क्षायिक एव 'शुद्धः' अतिनिर्मलो भवति, सम्यक्त्वं 'परं' प्रकृष्टं क्षायिकमेव 'हि' स्फुटं चारित्रं क्षायिकं यथाख्यातनामकं निश्चितं भवति, कोऽर्थः ? अत्रौपशमिकक्षायोपशमिकभावयोरभावत्वात् क्षायिको भावः, तथा दर्शनमोहनीयस्य चारित्रमोहनीयस्य क्षयत्वात्क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे इति ॥ ८३ ॥ अथ तस्य केवलात्मनः केवलज्ञानबलमाह—

चराचरमिदं विश्वं, हस्तस्थामलकोपमम्। प्रत्यक्षं भासते तस्य, केवलज्ञानभास्वतः ॥ ८४ ॥

व्याख्या—'तस्य' केवलज्ञानभास्वतः केवलाधिगममार्त्तण्डस्य 'चराचरं विश्वं' सचराचरं जगत् 'हस्तस्थामलकोपमं' हस्ततलगृहीतामलकफलोपमं 'प्रत्यक्षं' साक्षात्कारेण 'भासते' दीप्यत इति, अत्र भास्वतः सूर्यस्योपमानं व्यवहारमात्रेणैव दर्शितं, न निश्चयतो, यतो निश्चयनयेन केवलज्ञानसूर्ययोर्महदन्तरं, यदाह—†चंदाइच्चगहाणं पहा पयासेइ परिमियं खित्तं । केवलिअनाणलंभो, लोआलोअं पयासेइ ॥ १ ॥ ८४ ॥ अथार्जिततीर्थकृत्कर्मणो विशेषमाह—

विशेषात्तीर्थकृत्कर्म, येनास्त्यर्जितमूर्जितम्। तत्कर्मोदयतोऽत्रासौ, स्याज्जिनेन्द्रो जगत्पतिः॥८५॥

व्याख्या—'विशेषाद्' अर्हद्भक्तिप्रमुखविंशतिपुण्यस्थानकविशेषाराधनाद् 'येन' जन्तुना 'ऊर्जितं' स्फीतं तीर्थकृत्कर्म

१ ०वोऽथ प्र० २ ०भावात् ३ क्षयात् † चन्द्रादित्यग्रहाणां प्रभा प्रकाशयति परिमितं क्षेत्रम् । कैवल्यज्ञानलाभो लोकालोकं प्रकाशयति ।१।

'अर्जितम्' उपार्जितमस्ति, तीर्थकृत्कर्मार्जने हि हेतुभूतान्यर्हद्भक्तिमुख्यानि विंशतिस्थानान्येतानि, यदाह—*अरिहंत सिद्ध पवयण गुरु थेर बहुस्सुए तवस्सीसुं । वच्छलया एएसिं, अभिक्खनाणोवओगे अ ॥ १ ॥ दंसणविणए आवस्सए अ सीलवए निरइयारे । खणलवतवच्चियाए, वेयावच्चे समाही अ ॥ २ ॥ अप्पुव्वनाणगहणे, सुअभत्ती पवयणे पभावणया । एएहिं कारणेहिं, तित्थयरत्तं लहइ जीवो ॥ ३ ॥ ततः 'अत्र' सयोगिनि गुणस्थाने 'तत्कर्मोदयतः' तीर्थकृत्कर्मोदयात् 'असौ' केवली 'जगत्पतिः' त्रिभुवनाधिपतिः 'जिनेन्द्रः' स्यात्, जिनाः सामान्यकेवलिनस्तेषामिन्द्र इव जिनेन्द्रः ॥ ८५ ॥

अथ तीर्थकृतो महिमानमाह—

स सर्वातिशयैर्युक्तः, सर्वामरनरैर्नतः । चिरं विजयते सर्वोत्तमं तीर्थं प्रवर्त्तयन् ॥ ८६ ॥

व्याख्या—'स' भगवांस्तीर्थकरः, +चउरो जम्मप्पभिइ, इक्कारस कम्मसंखए जाए । नव दस य देवजणिए, चउतीसं अइसए वंदे ॥ १ ॥ इत्येवंविधैश्चतुस्त्रिंशत्संख्यैरतिशयैर्युक्तः, तथा 'सर्वामरनरैर्नतः' सकलदेवमानवनमस्कृतः, 'सर्वो-

१ ०न्येव प्र० २ ०एएसुं प्र० ३ ०दतिशयै० प्र०

* अर्हत्सिद्धप्रवचनगुरुस्थविरबहुश्रुते तपस्विषु । वात्सल्यमेतेषु अभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगौ च ॥ १ ॥ दर्शनविनयौ आवश्यकानि च शीलव्रते निरतिचारता । क्षणलवतपस्त्यागा वैयावृत्त्यं समाधिश्च ॥२॥ अपूर्वज्ञानग्रहणं श्रुतभक्तिः प्रवचने प्रभावना । एतैः कारणैस्तीर्थकरत्वं लभते जीवः ॥३॥

+ चत्वारो जन्मप्रभृति एकादश कर्मसंक्षये जाते । नव दश च देवजनिताश्चतुस्त्रिंशतमतिशयान्वन्दे ॥

चमं ' सकलशासनप्रवरं ' तीर्थं ' शासनं ' प्रवर्त्तयन् ' प्रकटयन् ' चिरं ' देशोनां पूर्वकोटिं यावदुत्कृष्टतो विजयते ॥ ८६ ॥

अथ तत्तीर्थकृत्कर्म यथा वेद्यते तदाह—

वेद्यते तीर्थकृत्कर्म, तेन सद्देशनादिभिः । भूतले भव्यजीवानां, प्रतिबोधादि कुर्वता ॥८७॥

व्याख्या—' तेन ' तीर्थकृता तत्कर्म ' वेद्यते ' अनुभूयते. किं कुर्वता ? ' भूतले ' पृथ्वीमण्डले भव्यजीवानां प्रतिबोधादि कुर्वता, आदिशब्दाद्देशविरतिसर्वविरत्यारोपादि विदधता, काभिः ? ' सद्देशनादिभिः ' तत्त्वोपदेशादिभिः कृत्वा वेद्यते, यदुक्तं—×तं च कहं वेइज्जइ ?, अगिलाए धम्मदेसणाईहिं ॥ इति. ॥ ८७ ॥

अथ केवलिनां स्थितिमाह—

उत्कर्षतोऽष्टवर्षोनं, पूर्वकोटिप्रमाणकम् । कालं यावन्महीपीठे, केवली विहरत्यलम् ॥ ८८ ॥

व्याख्या—' केवली ' केवलज्ञानवान् ' महीपीठे ' पृथ्वीमण्डले उत्कर्षतोऽष्टवर्षोनं पूर्वकोटिप्रमाणं कालं यावत् ' अलं ' अत्यर्थं विहरति, काञ्चनकमलेषु पदन्यासं कुर्वन् अष्टप्रातिहार्यविभूतिकलितः अनेकसुरासुरकोटिसंसेवितो विचरति, अयं च सामान्यकेवलिविहारकालसंभवो दर्शितः, जिनास्तु मध्यमायुष एव भवन्ति ॥ ८८ ॥

अथ केवलिसमुद्घातकरणमाह—

× तच्च कथं वेद्यते ? अग्लान्या धर्मदेशनादिभिः १ बज्झइ तं तु भगवओ, तइयभवे सक्कइत्ताणं प्र०

चेदायुषः स्थितिर्न्यूना, सकाशाद्वेद्यकर्मणः । तदा तत्तुल्यतां कर्त्तुं, समुद्घातं करोत्यसौ ॥८९॥

व्याख्या—'असौ' केवली 'चेद्' यदि 'वेद्यकर्मणः सकाशात्' वेदनीयकर्मसमीपाद् 'आयुषः स्थितिः' आयुःकर्मावस्थितिः ' न्यूना ' स्तोका भवति तदा ' तत्तुल्यतां कर्त्तुं ' आयुर्वेद्ययोस्तुल्यताकरणार्थं समुद्घातं करोति ॥ ८९ ॥

अथ तमेव समुद्घातमाह—

दण्डत्वं च कपाटत्वं, मन्थानत्वं च पूरणम् । कुरुते सर्वलोकस्य, चतुर्भिः समयैरसौ ॥९०॥

व्याख्या—प्रथमं समुद्घातस्वरूपमुच्यते—यथास्वभावस्थितानामात्मप्रदेशानां वेदनादिभिः सप्तभिः कारणैः समन्तादुद्घातनं—स्वभावादन्यभावेन परिणमनं समुद्घातः, स च सप्तधा—वेदनासमुद्घातः, कषायसमुद्घातः, मरणसमुद्घातः, वैक्रियसमुद्घातः, तैजससमुद्घातः, आहारकसमुद्घातः, केवलिसमुद्घातश्च, यदाह—§वेयग कसाय मरणे, वेउव्विअ तेअ आहारं[1] केवलिओ ' इत्येतेषु सप्तसु समुद्घातेष्वन्त्यः केवलिसमुद्घातः, तदर्थमसौ केवली आयुर्वेद्ययोः समीकरणार्थमात्मप्रदेशैरूर्ध्वाधो लोकान्तं यावत्प्रसारितैरेकस्मिन् समये ' दण्डत्वं ' दण्डाकारत्वं कुरुते, द्वितीये समये पूर्वापरयोर्दिशोर्विस्तृतैरात्मप्रदेशैरेव कपाटाकारत्वं कुरुते, तृतीये समये दक्षिणोत्तरयोर्दिशोरप्यात्मप्रदेशैः कपाटाकारविस्तृतैर्मन्थानत्वं—मन्थानाकारत्वं कुरुते, चतुर्थे समयेऽन्तरालपूरणेन 'सर्वलोकस्य' चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकस्य पूरणं कुरुते, एवं केवली समुद्घातं कुर्वन् चतुर्भिः समयैर्विश्वव्यापी भवति ॥९०॥

§ वेदनाकषायमरणवैक्रियतैजसाहारककैवलिकाः १ तेअहारकेवलिआ प्र०

अथ ततो निवृत्तिमाह—

एवमात्मप्रदेशानां, प्रसारणविधानतः । कर्मलेशान् समीकृत्योत्क्रमात्तस्मान्निवर्त्तते ॥ ९१ ॥

व्याख्या—'एवं' अमुना पूर्वोक्तप्रकारेण केवली स्वात्मप्रदेशानां 'प्रसारणविधानतो' विस्तारणप्रयोगात् कर्मलेशान् समीकृत्य 'तस्माद्' समुद्घाताद् 'उत्क्रमाद्' विपरीतक्रमान्निवर्त्तते, अयमर्थः—चतुर्भिः समयैर्जगत्[1]पूरणं कृत्वा पञ्चमे समये पूरणान्निवर्त्तते, षष्ठे समये मन्थानत्वं निर्वर्त्तयति, सप्तमे समये कपाटत्वमुपसंहरति, अष्टमे समये दण्डत्वमुपसंहरन् स्वभावस्थो भवति, यदाह[2] वाचकमुख्यः—दण्डं प्रथमे समये, कपाटमथ चोत्तरे तथा समये । मन्थानमथ तृतीये, लोकव्यापी चतुर्थे तु ॥ १ ॥ संहरति पञ्चमे त्वन्तराणि मन्थानमथ पुनः षष्ठे । सप्तमके तु कपाटं, संहरति ततोऽष्टमे दण्डम् ॥ २ ॥ ९१ ॥ अथ केवली समुद्घातं कुर्वन् यथा योगवान् आहारकश्च[3] भवति तथा श्लोकद्वयेनाह—

समुद्घातस्य तस्याद्ये, चाष्टमे समये मुनिः । औदारिकाङ्गयोगः स्याद्, द्विषट्सप्तमकेषु तु ॥९२॥

मिश्रौदारिकयोगी च(स्यात्), तृतीयाद्येषु तु त्रिषु । समयेष्वेककर्माङ्गधरोऽनाहारकश्च सः ।९३।युग्मम्।

व्याख्या—'स' केवली समुद्घातं कुर्वन् 'आद्ये' प्रथमेऽन्त्ये चेति समयद्वये 'औदारिकाङ्गयोगः स्यात्' औदारिकशरीरयोगवान् भवति, द्वितीयषष्ठसप्तमकेषु समयेषु तु पुनः स केवली समुद्घातं कुर्वन् 'मिश्रौदारिकयोगी च' (स्यात्) मिश्रौदा-

१ जगतः प्र० २ यदाहुर्वाचकमुख्याः प्र० ३ अनाहारकश्च प्र०

रिकयोगवान् भवति, मिश्रत्वं चात्र कार्मणेनैव सहौदारिकस्य, 'तृतीयाद्येषु त्रिषु तु' पुनस्तृतीयप्रमुखेषु त्रिषु समयेषु तृतीयचतुर्थपञ्चमलक्षणेषु स केवली केवलैकाङ्गधरो भवति, केवलकार्मणकाययोगी भवति, 'तदा' तत्र समये स केवली केवलकार्मणकाययोगत्वादनाहारको भवति, यदाह—"औदारिकप्रयोक्ता प्रथमाष्टमसमययोरसाविष्टः । मिश्रौदारिकयोक्ता सप्तमषष्ठद्वितीयेषु ॥ १ ॥ कार्मणशरीरयोक्ता चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च । समयत्रये च तस्मिन् भवत्यनाहारको नियमात् ॥ २ ॥" ॥ ९२ ॥
अत्र यः केवली समुद्घातं करोति तदाह—

यः षण्मासाधिकायुष्को, लभते केवलोद्गमम् । करोत्यसौ समुद्घातमन्ये कुर्वन्ति वा नवा ॥९३॥

व्याख्या—यः षण्मासाधिकायुष्कः सन् 'केवलोद्गमं' केवलोत्पत्तिं 'लभते' प्राप्नोति, असौ समुद्घातं निश्चयेन करोति, 'अन्ये' षण्मासमध्यायुष्काः केवलिनः समुद्घातं कुर्वन्ति वाऽथवा न कुर्वन्ति च, तेषां समुद्घातकरणे भजनैव, यदाह—षण्मासायुषि शेषे उत्पन्नं येषां केवलज्ञानम् । ते नियमात्समुद्घातिनः शेषाः समुद्घाते भक्तव्याः । १ । छम्मासाऊ सेसे, उप्पन्नं जेसि केवलं नाणं । ते नियमा समुग्घाया, सेसा समुग्घाय भइयव्वा ॥ १ ॥" ॥ ९४ ॥ अथ समुद्घातान्निवृत्तो यत्करोति तदाह—

समुद्घातान्निवृत्तोऽसौ, मनोवाक्काययोगवान् । ध्यायेद्योगनिरोधार्थं, शुक्लध्यानं तृतीयकम् ॥९४॥

व्याख्या—असौ मनोवाक्काययोगवान् केवली—सयोगिकेवली समुद्घातान्निवृत्तः सन् 'योगनिरोधार्थं' योगनिरोध-

निमित्तं तृतीयं शुक्लध्यानं ध्यायेत् ॥ ९४ ॥ अथ तदेव तृतीयं शुक्लध्यानमाह—

आत्मस्पन्दात्मिका सूक्ष्मा, क्रिया यत्रानिवृत्तिका। तत्तृतीयं भवेच्छुक्लं, सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिकम्॥९५॥

व्याख्या—तस्मिन्नवसरे तस्य केवलिनस्तृतीयं सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तिकनाम शुक्लध्यानं भवति, तत्किं ? यत्रात्मस्पन्दात्मिका सूक्ष्मा क्रियाऽनिवृत्तिका भवति, कोऽर्थः ?–आत्मस्पन्दात्मिका क्रियापि सूक्ष्मत्वादनिवृत्तिका भवति, सूक्ष्मत्वं मुक्त्वा पुनः स्थूलत्वं न भजतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ अथ मनोवचःकाययोगानामपि यथा यथा सूक्ष्मत्वं करोति तथा तथा श्लोकचतुष्टयेनाह—

बादरे काययोगेऽस्मिन्, स्थितिं कृत्वा स्वभावतः। सूक्ष्मीकरोति वाक्चित्तयोगयुग्मं स बादरम् ॥ ९६ ॥ त्यक्त्वा स्थूलं वपुर्योगं, सूक्ष्मवाक्चित्तयोः स्थितिम् । कृत्वा नयति सूक्ष्मत्वं, काययोगं तु बादरम् ॥ ९७ ॥ सुसूक्ष्मकाययोगेऽथ, स्थितिं कृत्वा पुनः क्षणम्[3] । निग्रहं कुरुते सद्यः, सूक्ष्मवाक्चित्तयोगयोः ॥ ९८ ॥ ततः सूक्ष्मे वपुर्योगे, स्थितिं कृत्वा क्षणं हि सः[2] । सूक्ष्मक्रियं निजात्मानं, चिद्रूपं विन्दति स्वयम् ॥ ९९ ॥ चतुर्भिः कुलकम् ।

व्याख्या—स केवली सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तिनामकतृतीयशुक्लध्यानध्याता अचिन्त्यात्मवीर्यशक्त्याऽस्मिन् बादरे काययोगे

१ च प्र० २ स प्र० ३ पुनः क्षणं पू०

स्वभावतः स्थितिं कृत्वा ‘ बादरं वाक्चित्तयोगयुग्मं ’ स्थूलवचोमनोयोगयुगलं सूक्ष्मीकरोति, ततः ‘ स्थूलं ’ बादरं वपुर्योगं त्यक्त्वा सूक्ष्मवाक्चित्तयोः स्थितिं कृत्वा बादरं काययोगं सूक्ष्मत्वं प्रापयति, स सूक्ष्मकाययोगे पुनः ‘ क्षणं ’ क्षणमात्रं स्थितिं कृत्वा ‘ सद्यः ’ तत्कालं सूक्ष्मवाक्चित्तयोः ‘ निग्रहं ’ सर्वथा तत्संभवाभावं कुरुते, ततः सूक्ष्मे काययोगे क्षणं स्थितिं कृत्वा ‘ हि ’ स्फुटं स केवली निजात्मानं सूक्ष्मक्रियं चिद्रूपं स्वयमात्मनैव 'विन्दति' अनुभवति इति श्लोकचतुष्टयार्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ अथ यदेव सूक्ष्मक्रियस्य वपुषः स्थैर्यं भवति, तदेव केवलिनां ध्यानं स्यादित्याह—

छद्मस्थस्य यथा ध्यानं, मनसः स्थैर्यमुच्यते। तथैव वपुषः स्थैर्यं, ध्यानं केवलिनो भवेत् ॥ १०० ॥

व्याख्या—‘यथा’ येन प्रकारेण ‘छद्मस्थस्य’ योगिनो मनसः स्थैर्यं ध्यानमुच्यते, ‘ तथैव ’ तेन प्रकारेण ‘ वपुषः स्थैर्यं ’ शरीरस्य निश्चलत्वं, केवलिनो ध्यानं भवतीति ॥ १०० ॥ अथ शैलेशीकरणारम्भी सूक्ष्मकाययोगी यत्करोति तदाह—

शैलेशीकरणारम्भी, वपुर्योगे स सूक्ष्मके । तिष्ठन्नूर्द्ध्वास्पदं शीघ्रं, योगातीतं यियासति॥१०१॥

व्याख्या—केवलिनो ह्रस्वाक्षरपञ्चकोद्गिरणमात्रायुषः शैलवन्निश्चलकायस्य चतुर्थध्यानपरिणतिरूपं शैलेशीकरणं भवति, ततः स केवली ‘ शैलेशीकरणारम्भी ’ शैलेशकरणारम्भः[1] ‘ सूक्ष्मके वपुर्योगे ’ सूक्ष्मरूपे काययोगे तिष्ठन् ‘ शीघ्रं ’ त्वरितं ऊर्द्ध्वास्पदं ‘ योगातीतम् ’ अयोगिगुणस्थानं ‘ यियासति ’ यातुमिच्छति ॥ १०१ ॥ अथ भगवान् स केवली सयोगिगुणस्थानान्त्य-

१ ०णारम्भकः प्र०

समये यत्करोति तदाह—

अस्यान्त्येऽङ्गोदयच्छेदात्, स्वप्रदेशघनत्वतः । करोत्यन्त्याङ्गसंस्थानत्रिभागोनावगाहनम् ॥१०२॥

व्याख्या—'अस्य' सयोगिकेवलिगुणस्थानस्य 'अन्त्ये' अन्त्यसमये औदारिकद्विकमस्थिरद्विकं विहायोगतिद्विकं प्रत्येकत्रिकं संस्थानषट्कं अगुरुलघुचतुष्कं वर्णादिचतुष्कं निर्माणकर्म तैजसकार्मणद्वयं प्रथमं संहननं स्वरद्विकमेकतरं वेदनीयं चेति त्रिंशत्प्रकृतीनामुदयव्यवच्छेदो भवति, ततोऽत्राङ्गोपाङ्गोदयव्यवच्छेदादन्त्याङ्गसंस्थानावगाहनायाः सकाशात्त्रिभागोनावगाहनां करोति, कस्मात् ?–'स्वप्रदेशघनत्वतः' चरमाङ्गोपाङ्गगतनासिकादिच्छिद्राणां पूरणेन स्वप्रदेशानाम्-आत्मप्रदेशानां घनत्वं–निबिडत्वं भवति तस्मात्स्वप्रदेशघनत्वतस्त्रिभागोनत्वं भवतीति । सयोगिगुणस्थानस्थो जीव एकविधबन्धक उपान्त्यसमयं यावत्, ज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्कोदयव्यवच्छेदाद् द्विचत्वारिंशत्प्रकृतिवेदयिता, निद्राप्रचलाज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्करूपषोडशप्रकृतीनां सत्ताव्यवच्छेदात्पञ्चाशीतिसत्ताको भवति ॥ १०२ ॥ इति सयोगिगुणस्थानम् १३ अथायोगिगुणस्थानस्य स्थितिमाह—

अथायोगिगुणस्थाने, तिष्ठतोऽस्य जिनेशितुः । लघुपञ्चाक्षरोच्चारप्रमितैव स्थितिर्भवेत् ॥१०३॥

व्याख्या—'अथ' त्रयोदशगुणस्थानानन्तरं 'अयोगिगुणस्थानके' चतुर्दशे 'अस्य जिनेशितुः' जिनेन्द्रस्य 'तिष्ठतः' अवस्थितस्य 'लघुपञ्चाक्षरोच्चारप्रमितैव' 'अइउऋऌ' वर्णपञ्चकसमुच्चरणकालतुल्यैव स्थितिर्भवति ॥ १०३ ॥ अथायोगिगुणस्थाने ध्यानसंभवमाह—

तत्रानिवृत्तिशब्दान्तं, समुच्छिन्नक्रियात्मकम् । चतुर्थं भवति ध्यानमयोगिपरमेष्ठिनः ॥१०४॥

व्याख्या—'तत्र' तस्मिन्नयोगिगुणस्थानेऽयोगिपरमेष्ठिनश्चतुर्थं ध्यानं 'समुच्छिन्नक्रियात्मकं' वक्ष्यमाणस्वरूपं भवति, कथंभूतं ? 'अनिवृत्तिशब्दान्तं' अनिवृत्तिशब्दोऽन्ते यस्य तत्समुच्छिन्नक्रियानिवृत्तिनामकं चतुर्थं ध्यानमिति ॥ १०४ ॥

अथास्य चतुर्थध्यानस्य स्वरूपमाह—

समुच्छिन्ना क्रिया यत्र, सूक्ष्मयोगात्मिकाऽपि हि । समुच्छिन्नक्रियं प्रोक्तं, तद् द्वारं मुक्तिवेश्मनः ॥१०५॥

व्याख्या—'यत्र' ध्याने 'सूक्ष्मयोगात्मिकाऽपि' सूक्ष्मकाययोगरूपाऽपि क्रिया 'समुच्छिन्ना' सर्वथा निवृत्ता तत्समुच्छिन्नक्रियं नाम चतुर्थं ध्यानं प्रोक्तं, कथंभूतं ? 'मुक्तिवेश्मनः' सिद्धिसौधस्य 'द्वारं' द्वारोपममिति ॥ १०५ ॥ अथ शिष्येण कृतं[2] प्रश्नद्वयमाह—

देहास्तित्वेऽप्ययोगित्वं, कथं? तद् घटते प्रभो!। देहाभावे तथा ध्यानं, दुर्घटं घटते कथम् १०६

व्याख्या—शिष्यः पृच्छति, हे प्रभो ! 'देहास्तित्वे' सूक्ष्मेऽपि वपुर्योगास्तित्वे योगित्वेऽयोगित्वमस्तीति तत्कथं घटते ? इत्येकः प्रश्नः, तथा चेद्यदि देहाभावः सर्वथा काययोगाभावः संजातस्तदा देहाभावे (ध्यानं) दुर्घटं कथं घटते ? इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १०६ ॥ अथाचार्यः प्रश्नद्वयस्योत्तरं पद्यद्वयेनाह—

१ ०वि हि प्र० २ शिष्यकृतं प्र०

वपुषोऽत्रातिसूक्ष्मत्वाच्छीघ्रंभाविक्षयत्वतः। कायकार्यासमर्थत्वात्, सति कायेऽप्ययोगता ॥१०७॥
तच्छरीराश्रयाद्ध्यानमस्तीति न विरुध्यते। निजशुद्धात्मचिद्रूपनिर्भरानन्दशालिनः ॥१०८॥युग्मम्

व्याख्या—आचार्य आह–भोः शिष्य ! 'अत्र' अयोगिगुणस्थाने काये सूक्ष्मे वपुर्योगे सत्यप्ययोगता प्रोच्यते, कस्मात् ? 'वपुषः' कायस्यातिसूक्ष्मत्वात्–सूक्ष्मक्रियारूपत्वादिति, तथा 'शीघ्रंभाविक्षयत्वतः' क्षयस्य भावः क्षयत्वं, शीघ्रं भाविक्षयत्वं यस्य तच्छीघ्रंभाविक्षयत्वं तस्मात्, तथा 'कायकार्यासमर्थत्वाद्' देहकृत्यसाधनाक्षमत्वात् काये सत्यप्ययोगता भवतीति, तथा 'तच्छरीराश्रयात्' तादृग्देहास्तित्वाश्रयणात् ध्यानमस्तीति 'न विरुध्यते' न विरोधमाप्नोति, कस्य ? अयोगिगुणस्थानवर्तिनो भगवतः परमेष्ठिनः, कथंभूतस्य ? 'निजशुद्धात्मचिद्रूपनिर्भरानन्दशालिनः' स्वकीयनिर्मलपरमात्मचिद्रूपतन्मयत्वोत्पन्ननिर्भरपरमानन्दविराजमानस्येति ॥ १०८ ॥ अथ ध्यानस्य निश्चयव्यवहारत्वमाह—

आत्मानमात्मनाऽऽत्मैव, ध्याता ध्यायति तत्त्वतः। उपचारस्तदन्यो हि, व्यवहारनयाश्रितः १०९

व्याख्या—'तत्त्वतो' निश्चयनयादात्मैव ध्याता 'आत्मनैव' करणभूतेन कृत्वा आत्मानमेव कर्मतापन्नं ध्यायति, 'हि' स्फुटं 'तदन्यो' यः कश्चिदुपचारोऽष्टाङ्गयोगप्रवृत्तिलक्षणः स सकलोऽपि व्यवहारनयाश्रितो ज्ञेयः ॥ १०९ ॥ अथायोगिन एवोपान्त्यसमयकृत्यमाह—

चिद्रूपात्ममयोऽयोगी, ह्युपान्त्यसमये द्रुतम् । युगपत्क्षपयेत्कर्मप्रकृतीनां द्विसप्ततिम् ॥ ११० ॥

व्याख्या—'चिद्रूपात्ममयः' केवलात्ममयः 'अयोगी' अयोगिगुणस्थानवर्त्ती 'हि' स्फुटमुपान्त्यसमये 'द्रुतं' शीघ्रं युगपत्समकालं कर्मप्रकृतीनां द्विसप्ततिं 'क्षपयेत्' क्षयं प्रापयेदिति ॥ ११० ॥ अथ ता द्विसप्ततिकर्मप्रकृतीर्नामतः श्लोकपञ्चकेनाह—

देहबन्धनसङ्घाताः, प्रत्येकं पञ्च पञ्च च। अङ्गोपाङ्गत्रयं चैव, षट्कं संस्थानसंज्ञकम् ॥ १११ ॥
वर्णाः पञ्च रसाः पञ्च, षट्कं संहनननात्मकम्। स्पर्शाष्टकं च गन्धौ द्वौ, नीचानादेयदुर्भगम् ॥११२॥
तथाऽगुरुलघुत्वाख्यमुपघातोऽन्यघातिता । निर्माणमपर्याप्तत्वमुच्छ्वासश्चायशस्तथा ॥११३॥ विहायोगतियुग्मं च, शुभास्थैर्यद्वयं पृथक्। गतिर्दिव्याऽऽनुपूर्वी च, प्रत्येकं च स्वरद्वयम् ॥११४॥ वेद्यमेकतरं चेति, कर्मप्रकृतयः खलु । द्वासप्ततिरिमा मुक्तिपुरीद्वारार्गलोपमाः ॥११५॥ पञ्चभिः कुलकम् ।

व्याख्या—देहपञ्चकं ५ बन्धनपञ्चकं १० संघातनपञ्चकं १५ अङ्गोपाङ्गत्रयं १८ संस्थानषट्कं २४ वर्णपञ्चकं २९ रसपञ्चकं ३४ संहननषट्कं ४० स्पर्शाष्टकं ४८ गन्धद्वयं ५० नीचैर्गोत्रं ५१ अनादेयं ५२ दुर्भगत्वं ५३ अगुरुलघुत्वं ५४ उपघातत्वं ५५ पराघातत्वं ५६ निर्माणत्वं ५७ अपर्याप्तत्वं ५८ उच्छ्वासत्वं ५९ अयशस्त्वं ६० विहायोगतिद्वयं ६२ शुभाशुभद्वयं ६४ स्थैर्या-

१ ह्युपान्त्ये प्र० २ ०दुर्भगाः

॥६२॥

स्थैर्यद्वयं ६६ देवगतिः ६७ देवानुपूर्वी ६८ प्रत्येकनाम ६९ सुस्वरदुःस्वरद्वयं ७१ एकतरं वेद्यं ७२ चेति द्वासप्ततिः कर्मप्रकृतयो मुक्तिपुरीद्वारार्गलारूपा उपान्त्ये समये क्षपयति ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ अथायोग्यन्त्ये समये याः प्रकृतीः क्षपयित्वा यत्करोति तत् श्लोकत्रयेणाह—

अन्त्ये ह्येकतरं वेद्यमादेयत्वं च पूर्णता । त्रसत्वं बादरत्वं हिं, मनुष्यायुश्च सद्यशः ॥ ११६ ॥ नृगतिश्चानुपूर्वी च, सौभाग्यं चोच्चगोत्रताम् । पञ्चाक्षत्वं तथा तीर्थकृन्नामेति त्रयोदश ॥ ११७ ॥ क्षयं नीत्वा स लोकान्तं, तत्रैव समये व्रजेत् । लब्धसिद्धत्वपर्यायः, परमेष्ठी सनातनः ॥११८॥ त्रिभिविशेषकम्।

व्याख्या—सोऽयोगी 'हि' स्फुटमन्त्ये समये एकतरं वेद्यं १ आदेयत्वं २ पर्याप्तत्वं ३ त्रसत्वं ४ बादरत्वं ५ मनुष्यायुः ६ सद्यशः ७ मनुष्यगतिः ८ मनुष्यानुपूर्वी ९ सौभाग्यं १० उच्चैर्गोत्रं ११ पञ्चेन्द्रियजातिः १२ तीर्थकृन्नामेति १३ त्रयोदश प्रकृतीः क्षयं नीत्वा तत्रैव समये 'लब्धसिद्धत्वपर्यायः' प्राप्तसिद्धत्वनामा परमेष्ठी सनातनः स ततो भगवान् शाश्वतः 'लोकान्तं' लोकपर्यन्तं 'व्रजेद्' गच्छेदिति । तथाऽयोगिगुणस्थानस्थो जीवोऽबन्धकस्तथैकतरवेद्य १ आदेय २ यशः ३ सुभग ४ त्रसत्रिक- ७ पञ्चेन्द्रियत्व ८ मनुष्यगति ९ मनुष्यानुपूर्वी १० मनुष्यायुः ११ उच्चैर्गोत्र १२ तीर्थकृदिति १३ त्रयोदशप्रकृतिवेदयिता,

१ च प्र० २ पञ्चेन्द्रियत्वं प्र०

॥६३॥

अन्त्यसमयद्वयादर्वाक् पञ्चाशीतिसत्ताकः, उपान्त्ये समये त्रयोदशप्रकृतिसत्ताकोऽन्त्यसमयेऽसत्ताकः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ इत्ययोगिनश्चतुर्दशम् ॥ निष्कर्मात्मा तस्मिन्नेव समये लोकान्तं कथं यातीत्याशङ्क्याह—

पूर्वप्रयोगतोऽसङ्गभावाद्बन्धविमोक्षतः । स्वभावपरिणामाच्च, सिद्धस्योद्ध्र्वगतिर्भवेत् ॥ ११९ ॥

व्याख्या—'सिद्धस्य' निष्कर्मात्मन ऊर्द्ध्वगतिर्भवति, कस्मात् ?—'पूर्वप्रयोगतः' अचिन्त्यात्मवीर्येणोपान्त्यसमयद्वये पञ्चाशीतिकर्मप्रकृतिक्षपणाय पूर्वं यः प्रयुक्तः प्रयोगो—व्यापारः प्रयत्नस्तस्मादित्येको हेतुः, न सङ्गोऽसङ्गस्तस्य भावोऽसङ्गभावस्तस्मात्, कर्मोपग्रहरूपसङ्गाभावात् इति द्वितीयो हेतुः, बन्धाद्विमोक्षो बन्धविमोक्षस्तस्माद्गाढतरबन्धनविमुक्तितः इति तृतीयो हेतुः, स्वभावेन परिणमनं स्वभावपरिणामस्तस्माच्चथास्वाभाव्यादिति चतुर्थो हेतुः ॥ ११९ ॥ अथेतिहेतुचतुष्टयं सदृष्टान्तं क्रमेण श्लोकचतुष्टयेनाह—

कुलालचक्रदोलेषुमुख्यानां हि यथा गतिः । पूर्वप्रयोगतः सिद्धा, सिद्धस्योर्द्ध्वगतिस्तथा ॥१२०॥ मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्यथा दृष्टाऽप्स्वलाबुनः । कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥१२१॥ एरण्डफलबीजादेर्बन्धच्छेदाद्यथा गतिः । कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथेक्ष्यते ॥ १२२ ॥ यथा-

१ °सद्व्याख्या° प्र०

धस्तिर्यगूद्ध्वं च, लेष्टुवाय्वग्निवीचयः । स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते, तथोद्ध्र्वगतिरात्मनः ॥ १२३ ॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

व्याख्या—'कुलालचक्रं' कुम्भकारोपकरणं 'दोला' प्रेङ्खा 'इषुः' बाणस्तन्मुख्यानां यन्त्रगोफणमुक्तगोलकादीनां गतिः 'हि' स्फुटं 'यथा' येन प्रकारेण पूर्वप्रयोगतः 'सिद्धा' प्रसिद्धा 'तथा' तेन प्रकारेण पूर्वप्रयोगतः सिद्धस्योद्ध्र्वगतिः सिद्धेत्येको दृष्टान्तः, तथा 'मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षात्' मृत्तिकामलेपसङ्गतिमुक्तेः 'अप्सु' जलेषु 'अलाबुनः' तुम्बकफलस्य यथोद्ध्र्वगतिर्दृष्टा, तथा कर्मलेपसङ्गनिर्मोक्षात्सिद्धानामूद्ध्र्वगतिः स्मृतेति द्वितीयहेतुदृष्टान्तः, तथा 'एरण्डफलबीजादेः' एरण्डफलबीजस्य, आदिशब्दाच्छणबीजादेर्बन्धच्छेदाद्यथोद्ध्र्वगतिर्भवेत्, कर्मबन्धनविच्छेदात्सिद्धस्यापि तथैवोद्ध्र्वगतिर्भवतीति तृतीयहेतुदृष्टान्तः, तथा 'लेष्टुवाय्वग्निवीचयः' इष्टकाखण्डसमीरणवह्नयः स्वभावत एव यथाऽधस्तिर्यगूद्ध्र्वं क्रमेण प्रवर्त्तन्ते, तथाऽऽत्मनोऽपि स्वभावादेवोद्ध्र्वगतिर्भवतीति चतुर्थहेतुदृष्टान्तः ॥ १२०–१२३ ॥ अथाधस्तिर्यग्लोकेषु निष्कर्मात्मनो गतिनिषेधमाह—

न चाधो गौरवाभावान्न तिर्यक् प्रेरकं विना । न च धर्मास्तिकायस्याभावाल्लोकोपरि व्रजेत् ॥१२४॥

व्याख्या—सिद्धात्माऽधस्तान्न गच्छति, कस्मात् ?–'गौरवाभावात्,' कर्मजनितगुरुत्वाभावात्, तथा 'प्रेरकं विना' प्रेरककर्माभावान्न तिर्यग् गच्छति, तथा निष्कर्मा लोकोपरि न व्रजेदलोकमध्ये न गच्छेत्, कस्मात् ?–धर्मास्तिकायस्याभावात्,

१ इत्येकहेतुदृष्टान्तः २ लोष्टु० प्र० ३ स्वभावतः प्र०

लोके हि जीवपुद्गलयोर्गतिहेतुर्धर्मास्तिकायो भवति, मत्स्यादीनां सलिलवत्, तस्य धर्मास्तिकायस्यालोकेऽसम्भवात् सिद्धात्मा लोकोपरि न व्रजेदिति ॥ १२४ ॥ अथ सिद्धानां स्थितिर्यथा सिद्धिशिलोपरि लोकान्तेऽस्ति तथा श्लोकद्वयेनाह—

मनोज्ञा सुरभिस्तन्वी, पुण्या परमभासुरा । प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १२५ ॥ नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊद्ध्र्वं तस्याः क्षितेः सिद्धा, लोकान्ते समवस्थिताः ॥ १२६ ॥ युग्मम् ॥

व्याख्या—प्राग्भारा नाम वसुधा सिद्धिशिलेतिख्याता पृथ्वी 'लोकमूर्ध्नि' चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकशिरसि व्यवस्थिता वर्त्तते, तस्याः क्षितेरूद्ध्र्वं 'लोकान्ते' लोकप्रान्तस्पृष्टात्मप्रदेशाः सिद्धाः समवस्थिता भवन्ति, कथंभूता क्षितिः ?–'मनोज्ञा' मनोहारिणी, पुनः कथंभूता ?–'सुरभिः' कर्पूरपूराधिकसौरभ्या, 'तन्वी' सूक्ष्मावयवत्वात्कोमला, न तु स्थूलावयवत्वात्कर्कशा, 'पुण्या' पवित्रा 'परमभासुरा' प्रकृष्टतेजोभासुरा 'नृलोकतुल्यविष्कम्भा' मनुष्यक्षेत्रसमविस्तारा 'सितच्छत्रनिभा' श्वेतच्छत्राकारा, परमोत्तानच्छत्रोपमा, 'शुभा' सकलशुभोदयमयीति, सा प्राग्भारा वसुधा सर्वार्थसिद्धाद् द्वादशभिर्योजनैर्भवति, मध्यदेशे साऽष्टयोजना, प्रान्तेषु तीक्ष्णधारोपमा, तस्याः शिलाया उपरि एकेन योजनेन लोकान्तं, तस्य योजनस्य यश्चतुर्थः क्रोशस्तस्य

१ मनि०प्र० २ ०जनरुन्द्रा प्र० ३ ततस्तस्य प्र०

षष्ठे भागे सिद्धानामवगाहना भवति, यदाह—*ईसीपब्भाराए, उवरिं खलु जोयणंमि जो कोसो । कोसस्स य छब्भाए, सिद्धाणोगाहणा भणिया ॥ १ ॥ तथाहि—द्विसहस्रधनुःप्रमाणस्य क्रोशस्य षष्ठे भागे धनुषां त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि भवन्ति, धनुस्त्रिभागद्वयं च, तत उत्कृष्टतः सिद्धात्मप्रदेशानामवगाहनाऽप्येतावत्येव भवति नाधिकेति, यदाह—×तिन्नेव धणुसयाइं, धणु तित्तीस च धणु तिभागोणं । इअ एसा उक्कोसा, सिद्धाणोगाहणा भणिया ॥१२५॥१२६॥ अथ सिद्धात्मप्रदेशानामवगाहनाऽऽकारमाह—

कालावसरसंस्थाना, या मूषागतसिक्थका । तत्रस्थाकाशसंकाशाऽऽकारा सिद्धावगाहना ।१२७।

व्याख्या—या 'मूषागतसिक्थका' गलितमदना 'कालावसरसंस्थाना' अन्तकालसमयाकारा भवति, तत्रस्थो य आकाशस्तत्संकाशाकारा गलितमदनमूषागताकाशसदृक्षाकृतिः सिद्धानामवगाहना भवतीति ॥ १२७ ॥ अथ सिद्धानां ज्ञानदर्शनविषयमाह—

ज्ञातारोऽखिलतत्त्वानां, द्रष्टारश्चैकहेलया । गुणपर्याययुक्तानां, त्रैलोक्योदरवर्त्तिनाम् ॥ १२८ ॥

व्याख्या—'त्रैलोक्योदरवर्त्तिनां' चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकमध्यवर्त्तमानानां 'गुणपर्याययुक्तानां' पूर्वोक्तस्वरूपैर्गुणैः

१ ०यणस्स प्र०

* ईषत्प्राग्भाराया उपरि खलु योजने यः क्रोशः । क्रोशस्य च षड्भागे सिद्धानामवगाहना भणिता ॥ १ ॥

× त्रीण्येव धनुःशतानि धनूंषि त्रयस्त्रिंशच्च धनुः तृतीयभागोनम् । इत्येषोत्कृष्टा सिद्धानामवगाहना भणिता ॥ १ ॥

पर्यायैश्चोपलक्षितानां 'अखिलतत्त्वानां' समस्तजीवाजीवादिपदार्थानां ते[1] ज्ञातारो भवन्ति, विशेषोपयोगतया परिच्छेदका भवन्ति, न केवलं ज्ञातारः, समयान्तरे[2] 'एकहेलया' सामान्योपयोगतया द्रष्टारश्च भवन्ति ॥ १२८ ॥ अथ सिद्धानां गुणाष्टकं सहेतुकं श्लोकत्रयेणाह—

अनन्तं केवलज्ञानं, ज्ञानावरणसंक्षयात् । अनन्तं दर्शनं चैव[3], दर्शनावरणक्षयात् ॥ १२९ ॥
शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे[4], क्षायिके मोहनिग्रहात् । अनन्ते सुखवीर्ये च, वेद्यविघ्नक्षयात्क्रमात् ॥ १३० ॥
आयुषः क्षीणभावत्वात्, सिद्धानामक्षया स्थितिः[5] । नामगोत्रक्षयादेवामूर्त्तानन्ताऽवगाहना ॥ १३१ ॥
त्रिभिर्विशेषकम्

व्याख्या—सिद्धानामनन्तं केवलज्ञानं भवति, कस्मात्?—ज्ञानावरणसंक्षयात्, अनन्तं दर्शनं चापि भवति, कस्मात्?—दर्शनावरणक्षयात्, सिद्धानां शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे भवतः, कथंभूते?—क्षायिके, कस्मात्?—मोहनिग्रहात्, दर्शनमोहनीयचारित्रमोहनीययोः क्षीणत्वात्, अनन्ते सुखवीर्ये च भवतः, कस्मात्?—वेद्यविघ्नक्षयात्, वेद्यक्षयादनन्तं सुखं, विघ्नक्षयादनन्तं वीर्यमित्यर्थः, सिद्धानामक्षया स्थितिर्भवति, कस्मात्?—आयुषः क्षीणभावत्वात्, मूर्त्तत्वेनानन्तानामवगाहो मूर्त्तानन्तावगाहना तस्या अभावोऽमूर्त्तानन्ताव-

१ सिद्धा मुक्ता प्र० २ समयान्तं प्र० ३ चापि प्र० ४ क्षायिके शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे प्र० ५ गतिः प्र०

गाहना, सिद्धानाममूर्त्तानन्तावगाहना भवति, कस्मात् ?–नामगोत्रक्षयादेवेति ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ अथ सिद्धानां यत्सौख्यं तदाह—

यत्सौख्यं चक्रिशक्रादिपदवीभोगसंभवम् । ततोऽनन्तगुणं तेषां, सिद्धावक्लेशमव्ययम् ॥ १३२ ॥

व्याख्या—चक्रिशक्रादिपदवीभोगसंभवं यत्सौख्यमुत्कृष्टं वर्ण्यते ततोऽपि 'तेषां' सिद्धानामनन्तगुणं भवति, क ?–'सिद्धौ' मुक्तौ, कथंभूतं सौख्यं ?–'अक्लेशं' अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, ते न विद्यन्ते यत्र तदक्लेशं, पुनः कथम्भूतं ?–'अव्ययं' न व्येति–न चलति स्वस्वभावादिति अव्ययमक्षयमित्यर्थः ॥ १३२ ॥ अथ तैः सिद्धैर्भगवद्भिर्यत्प्राप्तं तत्सारमाह—

यदाराध्यं च यत्साध्यं, यद् ध्येयं यच्च दुर्लभम् । चिदानन्दमयं तत्तैः, संप्राप्तं परमं पदम् ॥१३३॥

व्याख्या—'तैः' सिद्धैर्भगवद्भिस्तत्परमं पदं प्राप्तं, तत्किम् ? 'यदाराध्यं' आराधकैर्यत्पदं समाराध्यते, तथा 'यत्साध्यं' साधकैः पुरुषैः सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रादिभिः कृत्वा यत्साध्यते, तथा 'यद्ध्येयं' ध्यायकैर्योगिभिर्यत्सदैव नानाविधध्यानोपायैर्ध्यायते, तथा 'यच्च दुर्लभं' यत्पदमभव्यानां सर्वथा दुर्लभं, भव्यानामपि केषाञ्चिदप्राप्तसामग्रीविशेषाणां सर्वथा दुर्लभं, दूरभव्यानां तु कष्टलभ्यमित्येवं यद् दुर्लभं तदपि तैर्धन्यैर्भगवद्भिः सिद्धैर्लब्धमिति. कथम्भूतं तत्परमं पदं ?–'चिदानन्दमयं' चिद्रूपपरमानन्दमयमिति ॥ १३३ ॥ अथ मुक्तेः स्वरूपं बृहद्वृत्तेनाह—

१ सदा प्र० २ वृहद्वृत्तेनाह प्र०

नात्यन्ताभावरूपा न च जडिममयी व्योमवद्व्यापिनी नो, न व्यावृत्तिं दधाना विषयसुखघना नेष्यते सर्वविद्भिः । सद्रूपात्मप्रसादाद् दृगवगमगुणौघेन संसारसारा, निःसीमाऽत्यक्षसौख्योदयवसतिरनिःपातिनी मुक्तिरुक्ता ॥ १३४ ॥

व्याख्या—मुक्तिः कैश्चिदत्यन्ताभावरूपा मन्यते, अन्यैर्जडिममयी–ज्ञानाभावमयी मन्यते, अपरैर्व्योमवद्व्यापिनी मन्यते, एकैर्व्यावृत्ति–पुनरावृत्तिं दधाना मन्यते, अपरैः क्लिष्टकर्मभिर्विषयसुखघना–विषयसुखमयी मुक्तिरुच्यते, सर्वविद्भिस्तु श्रीसर्वज्ञैरभावरूपा जडिममयी व्योमवद्व्यापिनी व्यावृत्तिरूपा विषयसुखमयी वा मुक्तिर्नेष्यते, किंतु 'सद्रूपात्मप्रसादात्' विद्यमानचिद्रूपात्मप्रसत्तितो 'दृगवगमगुणौघेन' सम्यग्दर्शनज्ञानगुणसमूहेन कृत्वाऽसारभूतसंसारात्सारभूता, 'निस्सीमात्यक्षसौख्योदयवसतिः' अनन्तातीन्द्रियानन्दानुभवस्थानं, 'अनिःपातिनी' निपातरहिता 'मुक्तिः' सिद्धिः 'उक्ता' गदितेति ॥ १३४ ॥ अथ पूर्वर्षिरचितबहुशास्त्रेभ्यो गुणस्थानार्थसंगतश्लोकसंग्रहेण प्रकरणोद्धारमाह—

इत्युध्धृतो गुणस्थानरत्नराशिः श्रुतार्णवात् । पूर्वर्षिसूक्तिनावैव, रत्नशेखरसूरिभिः ॥ १३५ ॥

व्याख्या—'इति' पूर्वोक्तप्रकारेण 'उध्धृतः' प्रकटीकृतः कर्मतापघ्नो 'गुणस्थानरत्नराशिः' गुणस्थानान्येव रत्नानि गुण-

१ नेक्ष्यते प्र०

स्थानरत्नानि तेषां राशिर्गुणस्थानरत्नराशिः, कस्मात् ?–'श्रुतार्णवाद्' आगमरत्नाकरात्, कथंव कृत्वा ?–'पूर्वर्षिसूक्तिनावैव' पूर्वर्षीणां सूक्तिः–शोभनोक्तिः पद्यरचना सैव नौस्तया पूर्वर्षिसूक्तिनावैव कृत्वा न त्वात्मकृतैः श्लोकैः, प्रायः पूर्वर्षिरचितैरेवेत्यर्थः, कैरुध्धृतः ?–'रत्नशेखरसूरिभिः' बृहद्गच्छीयश्रीवज्रसेनसूरिशिष्यैः श्रीहेमतिलकसूरिपट्टप्रतिष्ठितैः श्रीरत्नशेखरसूरिभिः स्वपरोपकाराय प्रकरणरूपतया प्रकटित इत्यर्थः ॥ १३५ ॥ इतिश्री गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिः ।

१ तैः श्लोकै० प्र०

इति श्रीबृहद्गच्छीयरत्नशेखरसूरिसूत्रितो गुणस्थानक्रमारोहः सवृत्तिकः

बृहद्गच्छीयश्रीमद्रत्नशेखरसूरिसूत्रितः श्रीगुणस्थानक्रमारोहः समाप्त.

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई–जैनपुस्तकोद्धारे–ग्रन्थाङ्कः ३६

સંઘવી ઋષભકવિપ્રણીત—

શ્રી કુમારપાલરાસ.

સંગ્રાહક અને સંશોધક,
શ્રીસમ્પતવિજય.